

Naglis Kardelis

PANORAMIŠKUMAS IR PANOPTIŠKUMAS SENOVĖS GRAIKŲ KULTŪROJE: APIE ANTIKINES PANOPTIKUMO IDĖJOS IŠTAKAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius
Tel. (8 5) 275 28 57
El. paštas: naglis.kardelis@gmail.com

Straipsnyje vizualumo ir teorinio mąstymo sąsajų kontekste svarstomas antikinų panoptikumo idėjos ištakų klausimas. Analizės išeities taškas – modernioji panoptikumo koncepcija, pasiūlyta Jeremy Benthamo. Pirmajame straipsnio skyriuje pateikiama etimologinė panoramą ir panoptikumą įvardijančių terminų analizė, išryškinami semantiniai šių giminingų sąvokų skirtumai, atkreipiamas dėmesys į „panoptinės“ tematikos precedentus senovės graikų mitologijoje. Antrajame skyriuje atskleidžiama panoramiškumo ir panoptiškumo fenomenų bei jų aspektų įvairovė graikų kultūroje ir filosofiniame mąstyme. Pro „panoptikos“ prizmę analizuojami heleniškojo optocentrizmo ir logocentrizmo panašumai bei konceptualieji ryšiai, argumentuojama, kad graikiškasis filosofinis logocentrizmas savo prigimtimi buvo iš esmės „panoptinis“. Pateikiama pavyzdžių iš Herakleito ištarų ir Platono dialogų, kuriais remiantis parodoma, kad senovės graikų filosofijoje būta ne tik miglotų, rudimentinių, bet ir gerai artikuliuotų bentamiškosios panoptikumo idėjos provaizdžių, akivaizdžiai anticipojančių moderniąją panoptikumo sampratą. Straipsnio pabaigoje pabrėžiama, kad, nepaisant aplinkybės, jog senovės graikų kalboje dar nebuvo paties panoptikumą įvardijančio žodžio ir eksplikitinės teorinės panoptikumo tematizacijos, vis dėlto, kaip patirties ir kultūros fenomenas (ar giminingų fenomenų visuma), panoptikumas *de*

facto jau egzistavo graikų patirtyje, kultūroje ir mąstyme ne tik miglotu, netiesioginiu, bet ir aiškiai artikuliuotu, tiesioginiu, pavidalu, be to, palyginti su moderniąja panoptikumo samprata bei moderniuoju panoptikumo konceptu, antikinis panoptikumo idėjos provaizdis graikų kultūroje turėjo gerokai daugiau kultūrinių reikšmių ir turtingesnių sąsajų su filosofiniu mąstymu.

RAKTAŽODŽIAI: panoptikumas, panorama, senovės graikų kultūra, klasikinė graikų filosofija, Herakleitas, Platonas, Jeremy Benthamas, Michelis Foucault.

Kiek iš tiesų metų panoptikumo idėjai? Įvadinės pastabos

Panoptikumo, kaip apskrito plano kalėjimo, idėją XVIII a. pabaigoje išplėtojo britų mąstytojas Jeremy Benthamas. Pačią idėją, beje, pirmasis iškėlė filosofo brolis Samuelis, tačiau jis ją pateikė ne kaip įkalinimo įstaigos, o kaip fabriko ar šiaip ūkinio pastato architektūrinį sprendimą: didesnės patalpos viduryje jis pasiūlė pastatyti centrinį bokštą kaip pastato ašį, kurios viršuje turėjo būti įrengta stebėjimo aikštelė gamybos procesą kontroliuojantiems prižiūrėtojams, stebintiems patalpoje dirbančių žemos kvalifikacijos darbininkų – pigios ir dėl to rentabilios darbo jėgos – darbą. Apskrito plano fabriko našumą turėjo lemti tai, kad jame turėjo dirbti minimaliu tarifu apmokami žemiausios kvalifikacijos darbininkai ar net apskritai neapmokami kumečiai ir baudžiauninkai, kurių atliekamus gamybos veiksmus koordinavo ir kontroliavo minimalus prižiūrėtojų skaičius (idealiu atveju – tik vienas).

Jeremy Benthamas, perėmęs šią idėją iš savo brolio, ją pritaikė kurdamas architektūrinį „idealaus kalėjimo“ modelį: apskrito plano įkalinimo įstaigos centre turėjo stovėti bokštas, kurio viršuje įsikūręs kaliniams nematomas prižiūrėtojas ar keli prižiūrėtojai galėjo stebėti ratu išdėstytas atviras kalinių kameras ir jų darbinės veiklos zonas¹. Svarbu buvo tiesiog įdiegti panoptikumo gyventojams niekada jų neapleidžiantį jausmą, kad jie yra nuolat stebimi, ir šis jausmas turėjo suformuoti tokį kalinių vidinės drausmės lygį ir tokį jų savikontrolės režimą, kad reali ir tiesioginė jų priežiūra iš panoptikumo centrinio bokštelio net nebūtų būtina (kadangi kaliniai savo prižiūrėtojo turėjo niekada nematyti, o tik įtarti jo nuolatinį buvimą, prižiūrėtojui nebuvo reikalo budėti visą laiką, dėl to kalėjimo išlaikymo išlaidos

¹ Apie panoptinių kalėjimų, tokių, kaip Pentonvilio kalėjimas Londone, architektūros bruožus žr.: Ching; Jarzombek; Prakash 2017: 639 (sk. „Panoptic Prisons“). Be Pentonvilio kalėjimo (*Pentonville Prison*), galima paminėti tokias panoptines įkalinimo įstaigas, kaip Rytinės valstijos penitenciarijus Filadelfijoje (*Eastern State Penitentiary, Philadelphia*) ir Safolko pataisos namai Anglijoje (*Suffolk House of Correction, Bury St. Edmunds, England*).

dar labiau sumažėdavo, jau nekalbant apie pačių kalinių pavertimą „sąmoningais“ kalėjimo gyventojais, našiai dirbančiais viešuosius „pataisos darbus“).

Panoptikumo – apskrito plano kalėjimo – idėją Benthamas viešai pristatė 1791 m. išleistoje knygoje, o šios idėjos apmatai pradėjo formuotis dar keleriais metais anksčiau, kai 1786–1787 metų laikotarpiu britų filosofas lankėsi carinėje Rusijoje, siekdamas susipažinti su šioje šalyje įdiegtais pigaus nekvalifikuoto darbo našumo didinimo būdais.

Panoptikumas, kaip ekonominės ir juridinės (penitenciarinės) srities sąvoka, be abejo, yra palyginti nesena, atsiradusi modernybės epochoje ir priklausanti socialinių šio laikotarpio inovacijų laukui. Šis terminas, techninis ir bendrajai kultūrai aktualus jo vartojimo kontekstas bei pati „panoptinė“ sąmonės nuostata, būdinga šiuolaikiniam žmogui, nuolat stebinčiam save patį iš panoptinio savianalizės, savikontrolės ir autocenzūros bokštelių, yra nuodugniai apmąstyti Michelio Foucault filosofijoje, dėl to panoptikumo sąvoką natūraliai siejame ne tik su XVIII a. pabaiga, Benthamo laikais, bet ir su šiuolaikybe bei šiuolaikine kontinentine filosofija. Vis dėlto jau pati aplinkybė, kad žodis „panoptikumas“ yra graikiškos kilmės, leidžia natūraliai kelti klausimą apie dar senesnes – nors ir nebūtinai tiesiogines – šios sąvokos ištakas ar bent tam tikrą platesnį kultūrinį ir filosofinį panoptikumo idėjos kontekstą, leidžiantį išvystyti naujų aspektų modernybės laikais išplėtotoje ir šiuolaikinėje filosofijoje apmąstytoje konkrečioje teorinėje panoptikumo koncepcijoje.

Šiame straipsnyje mėginsime parodyti, kad „panoptinė“ mąstymo nuostata yra gerokai senesnė už konkrečią teorinę – ir turinio atžvilgiu palyginti specifinę – panoptikumo koncepciją, atsiradusią prieš kiek daugiau nei du šimtmečius ir vaisingai aktualizuoją Foucault filosofijoje. Pateiksime argumentų, kad panoptiškumo ištakų reikia ieškoti antikinėje kultūroje ir filosofijoje. Pradžioje aptarsime šio žodžio etimologiją ir mitines sąsajas, vėliau graikiškojo optocentrizmo ir logocentrizmo kontekstuose išryškinsime panoptiškumo ir panoramiškumo sąvokų ryšį, galiausiai atkreipsime dėmesį į tuos konkretesnius graikų filosofijos precedentes, kurie gali būti tiesiogiai ar netiesiogiai siejami su šiuolaikinėje kontinentinėje filosofijoje aktualizuota panoptikumo samprata.

Dėl straipsnyje analizuojamų – dažniausiai netiesioginių ir ne visada lengvai aptinkamų – panoramiškumo ir panoptiškumo aspektų, kuriuos siekiame išvystyti graikų kultūroje, gausos pati mūsų pasitelkiama tyrimo prieiga tam tikru atžvilgiu neišvengiamai bus „panoptinė“ ir „panoraminė“.

Etimologinės ir mitologinės panoptikumo sąvokos šaknys

Analizę pradėsime aptardami termino etimologiją. Siekdami geriau suvokti pirminę žodžio „panoptikumas“ reikšmę, turime atsižvelgti į jos ryšį su kito labai panašaus graikiškos kilmės žodžio „panorama“ reikšme. Kitaip tariant, panoptikumo prigimtis – tiek, kiek ją pajėgi apreikšti pati kalba – išryškėja jos sąsajoje su panoramiškumo prigimtimi. Beje, verta atkreipti dėmesį į tai, kad daiktavardis „panorama“, kuris kaip tarptautinis žodis aptinkamas beveik visose naujosiose Europos kalbose, taip pat ir lietuvių, dėl palyginti dažno jo vartojimo bendrojoje, o ne tik siaurai specializuotoje profesinėje kalboje, yra savaimė suprantamas daugumai išsilavinusių tų kalbų vartotojų, nors šio žodžio morfologinė sandara dažniausiai nėra aiški tiems, kurie nėra mokęsi graikų kalbos. Žodis „panoptikumas“, priešingai, yra specialesnis terminas, gerokai rečiau aptinkamas bendrojoje kalbos vartosenoje², bet antrasis morfologinis šio žodžio sandas dėl akivaizdaus jo ryšio su graikiškos kilmės žodžiu „optika“ yra daugelio lengviau atpažįstamas ir iššifruojamas nei antrasis žodžio „panorama“ sandas.

Žvelgiant vien formaliai, morfologinės šių terminų sandaros požiūriu, ir neatsižvelgiant į subtilius turinio niuansus, kuriuos aptarsime kiek vėliau, abu šie žodžiai yra beveik identiški. Pirmasis morfologinis jų abiejų sandas *pan-* yra niekatroji graikiško žodžio *pas, pasa, pan* „visas“ forma³. Antrieji morfologiniai jų sandai – tai skirtingos supletyvinės (bendrąjį formų rinkinį „papildančios“) to paties veiksmazodžio *horaō* „regiu, matau, žiūriu“⁴ formos: į daiktavardį „panoptikumas“ kaip antrasis sandas įeina šaknis, išvelgiama, pavyzdžiui, šio veiksmazodžio būsimosio laiko formoje *opsomai* „regėsiu, matysiu, žiūrėsiu“ ir perfekto formoje *opōpa* „esu regėjęs, pamatęs, išvydęs“, o į daiktavardį „panorama“ kaip antrasis sandas įeina šaknis, regima, pavyzdžiui, to paties veiksmazodžio esamojo laiko formoje *horaō* „regiu, matau, žiūriu“, imperfekto formoje *heōrōn* „regėjau, mačiau, žiūrėjau“ ir paralelinėse perfekto formose *heoraka* bei *heōraka* „esu regėjęs, pamatęs, išvydęs“, kurių reikšmė ta pati, kaip jau minėta jų atžvilgiu supletyvinės perfekto formos *opōpa* reikšmė⁵.

² Antai anglų kalboje daiktavardis *panopticon*, be jau minėtos ir daugeliui gerai žinomos „apskrito plano kalėjimo“ reikšmės, dar turi ir kitą, gerokai retesnę, reikšmę, nurodančią į tam tikrą optikos prietaisą (Klein 1967: 1120; s. v. *panopticon*).

³ Liddell; Scott; Jones 1996: 1345; s. v. *pas, pasa, pan*.

⁴ Liddell; Scott; Jones 1996: 1244; s. v. *horaō*.

⁵ Apie daiktavardžio *opsis* „rega, žvilgsnis (kaip regos galia ar jos šaltinis); žvelgimas (kaip regėjimo aktas); išvaizda, (at)vaizdas, veidas (kaip žvelgimo objektas ar regėjimo akto rezultatas); iliuzinis (at)vaizdas, pamėklė (kaip vaidenimosi, „rodymosi“ rezultatas)“ semantinius atspalvius archajinio lai-

Supletyvinės formos, beje, aptinkamos ir kai kuriuose lietuvių kalbos veiksmažodžiuose, antai veiksmažodyje „būti“, kurio esamojo laiko formos „esu“ šaknis yra kita nei būtojo kartinio laiko formos „buvau“, būtojo dažninio laiko formos „būdavau“ ir būsimojo laiko formos „būsiu“ šaknis, nors visos šios formos, paimitos drauge, sudaro pilną (supletyviškai „užpildytą“) minėto veiksmažodžio paradigmų rinkinį. Supletyvinės yra ir tokios paralelinės lietuviškų veiksmažodžių formos, kaip antai veiksmažodžio „būti“ esamojo laiko formos „yra“, „esti“, „būva“ (3 sg.–pl.), kurios beveik visais atvejais gali pakeisti viena kitą.

Kitaip tariant, pirmoji žodžių „panoptikumas“ ir „panorama“ šaknis yra ta pati (*pan-*), o antrosios šaknys – to paties graikiško veiksmažodžio *horaō* skirtingų supletyvinių formų, aptinkamų skirtinguose jo laikuose, šaknys, kurios tarpusavyje skirtingos ne reikšme (turiniu), o tik pačia morfologine forma.

Vis dėlto leksinės daiktavardžių „panoptikumas“ ir „panorama“ reikšmės, nors ir labai panašios, nėra visiškai vienodos – kitaip sakant, šie terminai nėra absoliučiai identiški. Panoramiškumo sąvokoje labiau akcentuojamas *stebėtojai atsiveriantis vaizdas*, o ne stebėtojo pajėgumas jį išvysti: ši sąvoka kreipia į tai, kas yra išoriška panoramos stebėtojo atžvilgiu – pats panoraminio vaizdo platumas, visuminė atsiveriančio vaizdo aprėptis; sąvokos semantinė ašis – nuoroda į tai, kad stebimas yra *visas* vaizdas, o ne tik kuri nors paskira jo dalis. Panoptiškumo sąvoka, priešingai, nusako *paties stebėtojo regos galias* – jo pajėgumą savuoju žvilgsniu aprėpti *visą* atsiveriantį vaizdą, o ne tik kurią nors vieną jo dalį. Kitaip tariant, panoramiškumo sąvoka labiau orientuota į žiūros objektą, o panoptiškumo sąvoka – į žiūros subjektą, nors abu šie žodžiai numano visuminį regimo vaizdo pobūdį, žiūrovui pasyviai („panoramiškai“) atsiveriančio ar aktyviai – akylai („panoptiškai“) – jo stebimo vaizdo visumą. Tad panoramiškumą galėtume sieti su pasyviu, o panoptiškumą – su aktyviu visuminio vaizdo stebėjimu.

Taip pat verta pabrėžti, kad abu šie terminai, nors ir taisyklingai padaryti iš graikiškų šaknų ir iš esmės būtų buvę tinkami vartoti senojoje graikų kalboje, šiuo konkrečių sudurtinių žodžių, sukurtų vėlesniais laikais, pavidalu, kiek galime spręsti iš išlikusių rašytinių šaltinių, pačių senovės graikų dar nebuvo vartoti (arba tokios vartosenos pavyzdžiai mūsų tiesiog nepasiekė), nors graikams ir nebūtų atrodę keisti ar neįprasti, be to, jų kultūroje – kaip netrukus parodysime – iš tiesų egzistavo fenomenai, kuriems įvardyti bei apibūdinti šie terminai būtų puikiausiai tikę.

kotarpio poetiniuose graikų tekstuose, ypač Homero epe, išryškinamus fenomenologinės žvilgsnio / žvelgimo ir atrodymo analizės kontekste, žr.: Prier 1989: 76–78; taip pat visą skyrių „Vision and the Semantic-Symbolic Nature of Archaic Greek“ (Prier 1989: 68–114). Daiktavardžio *opsis* reikšmių raida vėlesniais laikotarpiais pateikiama Liddell; Scott; Jones 1996: 1282; s. v. *opsis*.

Daiktavardis *horama* „reginys, vaizdas, vizija“⁶ jau buvo vartojamas pačioje senojoje graikų kalboje (dažniau kiek vėlesniuose jos raidos etapuose, antai bendrinėje graikų kalboje, *koinē dialektos*, konkrečiai – Septuagintoje ir graikų kalba parašytuose seniausiuose krikščioniškuose tekstuose): įstabūs ir neretai pranašiški reginiai ar vaizdai, kuriems įvardyti vartotas žodis *horama*, savo erdvine aprėptimi ir atsiveriančio vaizdo reikšmingumu bei išpūdingumu buvo ne kas kita, kaip visa apimančios *panoramos*, *panoraminiai vaizdai*, tad jei iš paties graikiško daiktavardžio *horama*, nepridedant jokio priešdėlio ar kito šakninio sando, vėliau būtų buvęs padarytas tarptautinis terminas, jis būtų reiškęs iš esmės tą pat, ką ir visiems mums pažįstamas žodis „panorama“.

Tą pat galima pasakyti ir apie žodį „panoptikumas“ (numanoma graikiškoji jo forma būtų (*to*) *panoptikon*): nors senojoje graikų kalboje epiteto *Panoptēs* „visa regintis, visa matantis; Visaregis“, taikyto kai kuriems dievams ir kitoms mitinėms būtybėms, pavidalu jau aptinkame pačią šių šakninių morfologinių sandų (*pan-* ir *op-*) sąsają, kiek galime spręsti remdamiesi išlikusiais rašytiniais šaltiniais, senovės graikai dar nevartojo būdvardžio *panoptikos*, *panoptikē*, *panoptikon* ir atitinkamo daiktavardžio (*to*) *panoptikon*, nors šis žodis, visiškai taisyklingai padarytas vėlesniais laikais, graikams tikrai nebūtų pasirodęs keistas, juolab kad jų kultūroje, kaip netrukus parodysime, iš tiesų egzistavo fenomenai, kuriems įvardyti šis daiktavardis būtų kuo puikiausiai tikęs.

Beje, būdvardis *optikos*, *optikē*, *optikon* „susijęs su rega, matymu; regimasis, optinis“, kuris savo ruožtu yra priesaginis vedinys iš tos pačios šaknies paprastesnio būdvardžio *optos* „matomas, regimas“, jau buvo vartotas pačių senovės graikų, sukūrusių ir *optikos* – *optikos meno*, *optikos mokslo* (*optikē tekhnē*) – terminą⁷.

Graikų mituose epitetas *Panoptēs* „Visaregis“⁸ buvo priskiriamas, pavyzdžiui, tokiems dievams, kaip saulės dievas Helijas, priklausęs ankstesnei senesniųjų dievų – titanų – kartai, ir aukščiausiasis dangaus bei viso pasaulio dievas Dzeusas, priklausęs vėlesnei dievų kartai bei viršiausias tarp Olimpo dievų⁹. „Visaregės Sau-

⁶ Liddell; Scott; Jones 1996: 1244; s. v. *horama*.

⁷ Liddell; Scott; Jones 1996: 1242; sv. *optos* (B: *horaō*, *opsomai*), *optikos*.

⁸ Liddell; Scott; Jones 1996: 1298; s. v. *panoptēs* (*opsomai*). Antai saulė senuosiuose graikų literatūros tekstuose nusakoma kaip *panoptēs kuklos hēliou* „visaregis saulės diskas“, o milžinas Argas – įvardijamas kaip *panoptēs oioubokolos* „visaregis piemuo“. Gerokai vėlesniuose graikų tekstuose vartojama ir analogiška moteriškos giminės forma *panoptria*. Panašiai padarytas būdvardis *panopsios*, aptinkamas jau Homero epe, gali turėti ir objektyvę reikšmę „visų matomas“, ir subjektyvę reikšmę „visa regintis“, taip pat kai kuriais atvejais gali funkcionuoti kaip prieveiksmis ir būti verčiamas žodžių junginiu „visų akivaizdoje“ (Liddell; Scott; Jones 1996: 1299; s. v. *panopsios*). Kitas panašiai skambantis žodis *panoptos* reiškia „visų regimas / regėtas, visiems matomas, visiškai (visa apimtimi) matomas“ (Liddell; Scott; Jones 1996: 1298; s. v. *panoptos*).

⁹ Dzeuso, kaip viršiausiojo panoptinio stebėtojo, statusą atskleidžia ne tik fizinis jo buvimas aukščiausiam dangaus skliauto ar Olimpo buveinės taške, bet ir visiškasis jo – kaip aukščiausiosios instancijos panoptinio teisėjo – sprendimų nešališkumas, maksimalus įmanomas objektyvumas, lemiantis tai, kad

lės“ (*Hēlios Panoptēs*) ir „Visaregio Dzeuso“ (*Zeus Panoptēs*), kitaip tariant, „Visaregio (dienos) Dangaus“ ar „Visaregio Dienos Šviesos Dievo“, epitetai yra didžiai prasmingi ir iškalbingi – ypač turint galvoje tai, kad aukštame dangaus skliaute spindinti saulė dienos metu regi viską, kas yra *po saule*, kitaip sakant, *pasaulyje*, kaip ir aukštas dangus – tiek dieną, tiek naktį – regi viską, kas vyksta *po dangumi*, kitaip tariant, *padangėje* (ir, be jokios abejonės, visame *pasaulyje*)¹⁰.

Ne tik graikų, bet ir dar senesnių tautų – šumerų, babiloniečių bei kitų – mituose saulės ir dangaus dievai vaizduojami kaip vykdančys teisingumą, nes dėl jiems būdingos visaregystės jie buvo suvokiami kaip nešališki liudytojai visko, kas vyksta pasaulyje – po saule ir po dangumi. Saulės dievas Helijas („Visaregė Helijo akis“) senuosiuose graikų mituose ir grožinėje literatūroje (ypač tragedijose) vaizduojamas kaip dievas teisėjas¹¹ – panašiai kaip ir senovės babiloniečių saulės dievas Šamašas¹², dovanojęs valdovui Hamurabiui teisingus įstatymus (ši įstatymų

Dzeusas, kaip nešališkas teisėjas, geba pakilti *aukščiau* bet kokio subjektyvumo, *virš* siaurų asmeninių ar grupinių interesų, susiskaldymo bei jungimosi į frakcijas, taip pat efemeriškų emocijų bei afektų, kurių nepajėgia išvengti kiti dievai. Taigi ne tik fiziniu (geografiniu, topografiniu, kosmologiniu), bet ir teisingumo atžvilgiu Dzeusas viską stebi ir sprendžia „iš viršaus“, „iš aukštai“ ir „iš toli“ – iš sprendimų blaišumą bei nešališkumą užtikrinančios saugios distancijos, aukštybės nuotolio, kurį steigia radikali galios ir proto viršenybė, gebėdamas pakilti tiek virš visų kitų dievų, tiek ir virš savo paties asmeniškumų, šališkumų, emocijų ar impulsyvių kaprizų. Visuotinio teisingumo, kurį jis saugoja, ir maksimaliai teisingo teismo, kurį vykdo, požiūriu Dzeusas ir (neretai personifikuotas) Dzeuso Teisingumas, Dzeuso Dikė (*Dios dika*), yra *virš visų ir visko* – moraline ir juridine prasme aukščiau bet kokio subjektyvumo, asmeniškumo, šališkumo, vaido ar susiskaldymo (Burkert 2004: 130). Absoliuti moralinė ir juridinė Dzeuso viršenybė atsispindi jau Homero epe: antai *Iliadoje* Dzeusas formaliai nepalaiko nė vienos kariaujančios pusės, išlikdamas maksimaliai objektyvus ir papildomas *virš* konflikto, kuriame kiti dievai, palaikantys arba achajus, arba trojėnus, pasirodo kaip šališki, dievų vardo nevertos žmogiškosios niekybės. Būtent dėl to, kad pajėgia pakilti virš visų, Dzeusas, sakytume, iš absoliutaus panoptinio stebėtojo taško ir įstengia adekvačiai stebėti, blaiviai vertinti ir objektyviai teisti abi konfliktuojančias puses – tiek žmones, tiek dievus.

¹⁰ Panoptinė Helijo funkcija pabrėžiama ir iškalbingais jo tėvų vardais: Helijo tėvo – Urano ir Gajos sūnaus Hiperijono – vardas reiškia „aukštai (pažodžiui – „virš (bet ko)“) einantis“, kitaip tariant, „keliaujantis aukštybėmis“, o jo motinos Eurufaesos (Eurifaesos) vardas – „plačiai šviečianti“. Homeriniame himne Helijui (*HH* 31) vaizdingai aprašomas Helijo vežimo riedėjimas į dangaus skliauto viršūnę: „[...] žirgai pakinkyti į priekį / Veržias, kai kyla su juo į dangaus aukščiausiąją tašką“ (eil. 14–14a; vertimas Audronės Kudulytės-Kairienės, cituojamas pagal: *Homeriniai himnai* 2016: 105).

¹¹ Rhys Bram 2005: 8839; Puhvel 2001: 130. Helijo tapatinimas su Apolonu patikimai paliudytas maždaug nuo V a. pr. Kr., nors kanoniškai įtvirtintas tapo tik gerokai vėliau: Price; Kearns 2004: 247 (s. v. *Helios*). Helenizmo ir vėlyvosios Antikos laikais Apolono tapatinimas su Heliju jau tapo įprastas – tai paliudija ir garsusis skulptoriaus Chareto sukurtas Rodo salos kolosas, vienas iš septynių pasaulio stebuklų, vaizduojantis Apoloną Helijo pavidalu.

¹² Frymer-Kensky; Mander 2005: 9494–9495; Black; Green 2004: 182–184, s. v. *Utu* (*Šamaš*), ypač p. 184; Meyers 1997, Vol. 1, p. 53, 186, 355, Vol. 2, p. 486, Vol. 3, p. 481. Saulės dievas Šamašas buvo garbinamas kaip teisėjas, įstatymų leidėjas, magijos bei gydymo meno valdovas, ne tik gydantis nuo ligų, bet ir jas siunčiantis nedoriesiems, dangaus dievų žvalgas, praminantis takus kitiems dievams, keliautojų ir pirklių globėjas, pranašysčių viešpats, žemiškųjų valdovų globėjas (turint omenyje tai, kad saulė buvo laikoma karališkos valdžios simboliu), dievas karžygy, kovojantis už teisingumą, taip pat visų nuskriaustųjų (ypač našlaičių) globėjas, o Babilone pastatyta Saulės dievui skirta šventykla buvo

dovanojimo scena vaizduojama viršutinėje stelos, kurioje iškalti Hamurabio įstatymai, dalyje¹³).

Dzeusas, kurio vardo indoeuropietiška šaknis aiškiai atskleidžia šį dievą visų pirma kaip šviesaus paros meto – dienos šviesos ir dienos dangaus – dievą, taip pat buvo suvokiamas kaip aukščiausią teisingumą vykdančias dieviškasis teisėjas: Dzeusas buvo laikomas aukščiausiu teisėju ne tik dėl to, kad jis buvo viršiausias ir galingiausias dievas, bet ir todėl – visų pirma todėl – kad jis buvo dangaus, būtent *šviesaus dienos dangaus*, dievas *par excellence*¹⁴: visą pasaulį gaubiantis aukštas dangaus skliautas buvo laikomas visaregiu taip pat, kaip ir visaregė saulės akis.

Vėlesnėje, racionaliai interpretuotoje, graikų mitologijos sampratoje, kurią formuodami daugiausiai nuveikė stoicizmo filosofijos atstovai, Dzeusas buvo įsivaizduojamas kaip visą tikrovę persmelkiantis Dėsnis ir Protas – kaip kosmiškasis Logas, kurio grožis bei tvarka atpažįstami ne tik pasaulio pavidalus atveriančioje dienos dangaus šviesoje, bet ir žvaigždynų raštais mirgančiame tamsiame nakties danguje. Užuoat sergėjęs vien teisingumą ir teisėtumą, Dzeusas pradėjo būti suvokiamas kaip tiek dienos, tiek ir nakties danguje regimas neregimos Tiesos, suteikiančios absoliutų pagrindą bet kokiam teisingumui ir teisėtumui, atvaizdas.

Kitų tautų mitinėse tradicijose dangaus dievai taip pat buvo laikomi „panoptiniais“ aukščiausiąjį teisingumą vykdančiais teisėjais.

vadinama „pasaulio teisėjo namais“ (Rhys Bram 2005: 8837–8838). Kaip visa regintis ir visa žinantis bet kokių slėpinių viešpats, sapnų orakuluose Šamašas galėjo jo besiteiraujantiems per sapną perduoti trokštamą paslaptis (Leick 2002: 190). Šumerų saulės dievas Utu, sutapatintas su babiloniečių Šamašu, buvo garbinamas senajame Siparo mieste, kuriame buvo įkurtas šio dievo kultą prižiūrėjusių mergelių žynių (*nadītum*) vienuolynas (*gagūm*); apie tai žr.: Meyers 1997, Vol. 5, p. 48 (s. v. *Sippar*); Leick 2002: 189–193. Šamašo ryšį su saule rodo ir pats šio dievo vardas – akadų k. *šamšu(m)* „saulė“ (Black; George; Postgate 2000: 354, s. v. *šamšu(m)*; Brinkman 2004: 335–338, s. v. *šamšu*).

¹³ 225 cm aukščio stela, kurioje iškaltas soste sėdintis Šamašas, įteikiantis Hamurabiui teisėjo regalijas – žiedą ir lazda, taip pat pats Hamurabio įstatymų tekstas, datuojama maždaug 1770 m. pr. Kr. Ji rasta Persijos Sūzuose, senajame elamitai, surengę reidą į Babilonijos valdas ir jas nusiaubę (Matthews 2018: 448; Meyers 1997, Vol. 1, p. 261, Vol. 5, p. 80. Utu-Šamašo, kaip įtakingo dievo, reikšmė ženkliai išaugo II tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje (Meyers 1997, Vol. 5, p. 100) – tai, beje, paliudija ir stelos, kurioje iškalti Hamurabio įstatymai, data. Hamurabio kodekso vertimą žr.: Pritchard 1969: 163–180 (*The Code of Hammurabi*).

¹⁴ Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Dzeuso vardas sutampa su vedų laikotarpio senovės indų dangaus dievo Djauso vardu, taip pat reiškiančio šviesų dangų (Puhvel 2001: 130). Skirtingai nei visuose dangiškuose ir žemiškuose reikaluose aktyviai dalyvaujantis graikų mitų Dzeusas, net archajinio vedų laikotarpio indų mitologijoje, jau nekalbant apie vėlesnes indų mitologijos raidos stadijas, senasis dangaus dievas Djausas vaizduojamas kaip nuo kasdienių reikalų nusišalinęs „besiilsintis“ dievas (*deus otiosus*), užleidęs svarbiausias galios bei įtakos pozicijas tokiems jauniems ir karingsiems dievams, kaip Indra. Lietuviški žodžiai „diena“ ir „dievas“, kurių pirminė semantika atskleidžia sąsają su šviesiu dienos dangumi, yra etimologiškai giminingi ne tik Dzeuso ir Djauso vardams, bet ir lotyniškiems žodžiams *deus* „dievas“ ir *dies* „diena“.

Epitetu *Panoptēs* buvo apibūdinamas ir akylasis, niekada nemiegantis šimtaakis milžinas Argas¹⁵, kurį pavydi Dzeuso žmona Hera siuntė sergėti balta telyčia paverstos Argo karaliaus Inacho, šiame mieste įsteigusio Heros kultą, dukters Ijo (Burkert 2004: 128–129, 134), idant Dzeusas negalėtų prie jos prisiartinti nepastebėtas – kaip teigia mitas, Dzeusas, nenumaldomai degdamas aistra Ijo, pasiuntė išradingąjį dievą Hermį, kuris saldžiais muzikos garsais užmigdė visas budriojo milžino akis, o kai Argas pagaliau užmigo, jį nudobė, taip įgydamas Argžudžio titulą.

Atkreipiame dėmesį į tai, kad tiek saulės dievų Helijo bei Šamašo, tiek dangaus dievo Dzeuso, tiek ir šimtaakio milžino Argo panoptinės visaregystės atvejais panoptiškumas ir savo raiškos būdu, ir savąja intencija beveik identiškas tam, kurį savojoje panoptikumo koncepcijoje turėjo galvoje Jeremy Benthamas. Helijo, Šamašo ir Dzeuso visaregystė tiesiogiai susijusi su teisės ir teisingumo sritimi, be to, ji projektuojama iš aukščiausio – zenite šviečiančios saulės ar dangaus skliauto viršūnės (dangaus poliaus) – taško, lyg gigantiško panoptikumo bokšto viršūnės, budriai aprėpdama visą dangaus kupolo ratu apvožtą pasaulį – taip, tarsi jis visas būtų milžiniškas kosminis panoptikumas. Šimtaakio milžino Argo visaregystė savąja įkalintųjų sergėjimo funkcija primena panoptinio kalėjimo sargo „visaregystę“. Sakytume, Helijas, Šamašas ir Dzeusas vykdo teisėjavimo, teisminio liudijimo ir nusikaltimų prevencijos funkciją, ne tik teisdami už padarytus nusikaltimus, bet ir juos neklaidingai fiksuodami iš aukščiausios dangaus skliauto pozicijos bei kai kuriais atvejais prevenciškai užkardydami net pačiu grėsmingu savo, kaip potencialių liudytojų, budėjimu kosminio panoptikumo viršūnėje, o nemiegantis šimtaakis Argas akivaizdžiai vykdo penitenciarinę – visareginčio kalėjimo prižiūrėtojo – funkciją.

Tad net jei senovės graikai savo kalboje dar neturėjo paties panoptikumą bentamiškąja prasme įvardijančio žodžio, nekyla jokių abejonių, kad net mitinėse jų kultūros ištakose, jau nekalbant apie vėlesnius aukštosios jų kultūros pavidalus, tokius, kaip filosofija, bentamiškoji panoptikumo idėja konkrečių kultūros fenomenų būdu jau egzistavo *de facto*. Turėdami galvoje ką tik aptartas antikinio panoptiškumo sąsajas su teisės ir penitenciarine sritimi galime net tvirtinti, kad panoptikumo idėja senovės graikų kultūroje egzistavo ne tik kokiu nors netiesioginiu

¹⁵ Walteris Burkertas, pabrėždamas, kad ir visaregis milžinas Argas, ir visažinis dangaus dievas Dzeusas yra apibūdinami epitetu *Panoptēs*, atkreipia dėmesį į šią paralelę: su mitografų teiginiu, kad Argas turįs keturias ar tris akis, įdomiai dera aplinkybė, jog Argo mieste būta triakio Dzeuso atvaizdo. Savo ruožtu poetai (antai tragikas Euripidas, Eur. *Phoen.* 1116–1117) nesuskaičiuojamose milžino Argo akyse, panašiose į žvaigždes, regėjo Visatos atvaizdą – tai iškalbinga paralelė, ypač turint galvoje, kad ir pats Dzeusas buvo tapatinamas su Visata (Burkert 1983: 167–168, ypač p. 167, n. 28, ir p. 168, n. 29).

ar nepakankamai apibrėžtu pavidalu, o būtent *tiesioginiu* pavidalu, nors šis ir neįgijo dar specifiškiau aspektuotos architektūrinės išraiškos. Vis tik kai kurie realūs ar filosofų vaizduotėje projektuojami apskrito plano antikiniai statiniai, tvirtovės ar miestai turi bent netiesioginių paralelių su bentamiškuoju panoptikumu – apie tai dar užsiminsime.

Dabar pereisime prie panoramiškumo ir panoptiškumo, iš prigimties būdingų pačiam senovės graikų mąstymui. Tai gerokai abstraktesnis ir sunkiau įžvelgiamas, bet ne mažiau fundamentalus graikiškojo panoptiškumo aspektas, susijęs su pamatinėmis graikų mąstymo – ypač filosofinio – nuostatomis.

Panoramiškumas ir panoptiškumas kaip pamatinės graikų mąstymo nuostatos ir graikiškosios patirties gairės: heleniškasis optocentrizmas ir logocentrizmas

Panoramiškumo ir panoptiškumo svarbą graikų kultūrai geriau suvoksime, atsižvelgę į keletą aplinkybių. Pirmoji – tai akivaizdus ir beveik totalus vizualumo dominavimas graikų kultūroje. Šį vizualumo dominavimą galėtume įvardyti kaip heleniškąjį *optocentrizmą*: jo ženklus atpažįstame ne tik graikų sukurtuose vaizduojamojo meno šedevruose, nepralenkiamu klasikinio grožio etalonu pagrįstai laikomoje jų skulptūroje ir sakralinėje architektūroje, bet ir žodžio mene – grožinėje literatūroje, taip pat abstrakčios minties mene – filosofijoje. Išskirtinis plastinis verbalinės raiškos virtuoziškas, būdingas senovės graikų poezijai bei prozai, ir neprilygstama dialektinė abstrakčios minties plastika, kuria žavimės skaitydami – ypač senąja graikų kalba – filosofinius helenų veikalus, yra neregimas regimosios vaizduojamųjų menų, kuriuos taip talentingai puoselėjo senovės graikai, plastikos atspindys. Šią optocentrinę tendenciją atskleidžia, be kita ko, vaizdžių analogijų gausa filosofiniuose graikų tekstuose, tarp jų ir itin paveiki analogija tarp įprasto teorinio stebėjimo kūno akimis, būdingo, tarkime, teatro žiūrovui, ir filosofų kultivuojamos abstrakčios teorinės žiūros. Šią analogiją puikiai iliustruoja ne tik etimologinė sąsaja tarp žodžių *theatron* „draminio reginio stebėjimo vieta; teatras“ ir *theōria* „juslinių objektų stebėjimas kūno akimis; šventų apeigų, sakralaus kultinio veiksmo stebėjimas; teatre vaidinamo spektaklio stebėjimas; abstraktybių stebėjimas proto žvilgiu, abstrakti teorinė žiūra“¹⁶, bet ir žodžių *eidos* bei *idea* semantinis

¹⁶ Liddell; Scott; Jones 1996: 797; s. vv. *theōria*, *theōros*; plg. *theaomai* „stebiu; dalyvauju (sakralių apeigų ar teatro spektaklio) stebėjime“ (Liddell; Scott; Jones 1996: 789; s. v. *theaomai*). Apie žodžių *theōria* ir *theaesthai* „stebėti“ semantikos sąsajas su žvelgimo bei rodymosi fenomenologija žr. Prior 1989: 81–84 (*theōria*, *theaesthai*). Turint galvoje, kad graikiškas daiktavardis *theōros* galėjo reikšti tiek teorą, kaip

spektras¹⁷, įtraukiantis konkretų ir abstraktų reikšmės ruožus (minėtais žodžiais gali būti įvardyti ne tik kūno akimis regimi konkretūs daiktų pavidalai, bet ir proto žvilgiui atsiveriantys fizinėms akims neregimų esinių „veidai“ – platoniškosios idėjos).

Ne tik graikų filosofija yra objekto filosofija (tuo ji iš esmės skiriasi nuo vėlesnės, neklasikinės, ir ypač šiuolaikinės kontinentinės filosofijos, kurią galėtume pavadinti subjekto filosofija), bet ir visa graikiškoji patirtis yra esmingai objektinė – nukreipta į patirties subjekto atžvilgiu išorinį objektą. Senovės graikas, ypač filosofas, save suvokė kaip gražios ir darnios kosmo *visumos*, kosmiškosios Visatos, Visybės (*to pan*) stebėtoją, kurio akylai – *panoptiškai* – žvelgiančioms fizinėms akims ir ne mažiau akylam – *panoptiniam* – proto žvilgiui ši Visata atsiveria kaip filosofinę nuostabą kelianti *kosmo panorama* – visuminis pasaulio vaizdas.

Graikų filosofai savo akimis ir savuoju mąstymu siekė aprėpti visą kosmą, visą tikrovę, nesvarbu, kokiais lygmenimis ji beatsivertų teoro žvilgsniui. Filosofinės teorijos buvo kuriamos kontempliuojant veikiau tikrovę kaip visumą nei paskiras jos dalis, o jei graikų mąstytojų žvilgsnis nukrypėdavo būtent į konkrečias pasaulio dalis – į paskirus substancinius individus, reiškinius ar jų aspektus, visos regėjimo ar mąstymo objektais virtusios paskirybės bei konkretybės vis tiek būdavo regimos ir mąstomos visumos kontekste, iš pasaulio, kaip visumos, pozicijų, sakytume, žvelgiant pro kosmiškosios visumos prizmę, nesiekiant paskirybių atriboti vienu nuo kitų ir atplėšti nuo bendrojo visos tikrovės konteksto. Konkrečių substancinių individų prigimtis, atsivėrusi mąstančiam protui ne izoliuotu pavidalu, o kitų prigimčių ir visos tikrovės kontekste, teikėdavo ne tik instrumentinį pažinimą, bet ir gerokai gilesnį dalykų supratimą ir jų egzistavimo prasmės bei tikslo, visada atsiveriančių tik didesnės visumos fone, įžvalgą.

Taip pat ir žmogus, nors buvo laikomas autonomišku, laisvai mąstančiu ir veikiančiu asmeniu, nebuvo mechanišku redukuojančios minties judesiu atskiriamas nuo polio bendruomenės ir viso pasaulio, o suvokiamas kaip integrali ir organiška kosmo dalis, mikrokosmas. Savo gyvenimo prasmę graikas – juolab filosofas – matydavo tik save patį, kaip izoliuotą individą, pranokstančios didesnės visumos kontekste. Pati filosofija buvo suvokiama kaip pastangų vertas užsiėmimas tik tada, kai gebėdavo pateikti prasmingą visumos, organiškai įtraukiančios visus

filosofinės žiūros (filosofinės teorijos), praktikuotoją, tiek ir teorą, kaip svetimame krašte vykstančių sakralių apeigų stebėtoją, Platono *Kritone* ironiškai nuskamba pastaba, jog „namisėda“ Sokratas nė karto nebuvo palikęs Atėnų tam, kad dalyvautų teorijoje (šventų apeigų stebėjime), išskyrus vieną kartą, kai buvo nuvykęs į Istmą (Plat. *Crito* 52b). Tarp svetimuose kraštuose esančių keturių didžiausios religinės svarbos šventųjų vietų, į kurias atėniečiai siųsdavo teorus, Istmą, beje, buvo arčiausiai Atėnų (Parker 2007: 79–80).

¹⁷ Liddell; Scott; Jones 1996: 482, 817; s. vv. *eidos*, *idea*. Taip pat žr. Prier 1989: 97–108 (*eidos*).

tikrovės lygmenis, vaizdą, kuris dėl jam būdingos panoraminės aprėpties suteikdavo ir gilesnį kontekstinį paskirų dalykų supratimą, – tokį filosofinį visumos vaizdą dabar vadiname pasaulėžiūra. Nors graikų filosofai, tokie, kaip Aristotelis, buvo ir išradingos redukuojančios analizės virtuozai, jų mąstymo stilių galėtume pavadinti veikiau holistiniu, sintetinančiu, nei redukcjonistiniu, griežtai ar siaurai analitiniu.

Graikai – bent iki helenistinės epochos – nekūrė jokių dalinių, sritinių, siaurai apriboto ir izoliuoto objekto filosofijų. Ikisokratinio ir klasikinio laikotarpių graikų filosofai savo mąstymo objektą suvokė kaip daugiau ar mažiau vientisą, visuminį ir vieningą, sutampantį su visa tikrove, o ne kaip tam tikrą izoliuotą tikrovės sritį ar dalį, o jei apmąstydavo paskiras pasaulio sritis ar dalis, jos vis tiek nebūdavo atskiriamos nuo visumos, o regimos jos akirytyje, daugybės kontekstinių sąsajų fone. Būtent dėl to šiuolaikinėje filosofijoje labai madingos ir intensyviai plėtojamos sritinės filosofijos, ypač reflektuojančios paskirų mokslų pasiekimus, tokios, kaip, tarkime, matematikos filosofija, fizikos filosofija, biologijos filosofija, istorijos filosofija, literatūros filosofija, vaisingiausiu – ikisokratiniu ir brandžiuoju klasikiniu – graikų filosofijos laikotarpiu apskritai neegzistavo – šio kias tokias jų užuomazgas įžvelgiame tik Aristotelio ir helenistinės epochos mąstytojų tekstuose.

Iš esmės holistinis graikų mąstytojų filosofavimo būdas, kurį galėtume pavadinti panoraminiu, panoptiniu ar sinoptiniu, lėmė tai, kad graikų filosofija buvo orientuota veikiau į supratimą nei nuogų faktų pažinimą, gilesnės visuminės dalykų prasmės įžvalgą nei izoliuotų fenomenų stebėjimą ir aprašinėjimą. Tai filosofija, gebanti suteikti mąstančiam asmeniui prasmingą pasaulio vaizdą – pasaulėžiūrą, ir tuo ji žavi šiuolaikinių žmogų, pavargusių nuo tokios filosofijos, kuri orientuota tik į formalų – neretai vien empirinį – pažinimą, kuriai nerūpi nei prasmė, nei joks gilesnis supratimas, ir kuri panašesnė į gamtamokslį, analizuojantį izoliuotus faktus, nei iš nuostabos gražaus ir darnaus kosmo akivaizdoje gimstantį santykį su pasauliu, taip būdingą filosofijai jos užgimimo aušroje.

Kadangi visas kosmas, kaip visuma, buvo svarbiausias ir, griežtai kalbant, vienintelis graikų filosofijos objektas, helenų mąstymo panoramiškumą bei panoptiškumą verta susieti ir su kosmui hipotetiškai priskiriama įsivaizduojama jo forma, kurios pasirinkimą lėmė tiek kasdienė fenomenologinė patirtis, tiek estetinės preferencijos, tiek tam tikrų simetrijos sumetimų kreipiamas loginis mąstymas. Būtent rutulio formą senovės graikai laikė tobula ir gražiausia iš visų formų, dėl to ir patį kosmą įsivaizdavo kaip gražiai apvalainą rutulį ar apskritą diską. Teoras, stebintis tokį kosmą, buvo laikomas stoviniu pačiame jo centre ir projektuojantis savo žvilgsnį išorėn, iki tolimiausių rutuliškos Visatos pakraščių. Pirmieji senovės graikų mąstytojai – filosofiniai kosmo teorai – sykiu buvo ir pirmieji astronomai, kėlę žvilgsnį į apvalainą žvaigždėto dangaus skliautą, teoriniam žvilgsniui atsiveriantį

dingingos kosmo panoramos pavidalu: nesunku numanyti, kad žvaigždėtas dangaus skliautas pirmųjų mąstytojų buvo tapatinamas su kosmu, kosmine Visata – panoptinio teoro panoramiškai regima *kosmiškąja visuma*. Kiek anekdotiškai skambantis pasakojimas apie pirmąjį graikų filosofą Talį Miletietį, kuris stebėdamas dangų nepamatė to, kas yra po jo kojomis, ir įkrito į duobę, puikiai atskleidžia nuostabos ištikto mąstytojo patirtinės būsenos intensyvumą, o kartu – glaudų astronomijos ir filosofijos ryšį: graikų astronomas – tai teoras, kūno akimis teoriškai stebintis nuostabą keliantį žvaigždėto dangaus skliautą, o filosofas – tai teoras, proto žvilgiu teoriškai kontempliuojantis abstrakčią kosmo tvarką, kuri jau neregima kūno akimis, bet kelia ne mažesnę nuostabą nei fiziškai regimas žvaigždėto dangaus skliautas – būtent filosofinę nuostabą, tampančią pagrindiniu filosofijos šaltiniu.

Apvalų ar apskritą graikiškąjį kosmą, kontempliuojamą teoro-astronomo ir teoro-filosofo, galima įsivaizduoti kaip natūralų dieviškojo proto sukurtą teatrą – gigantiškų matmenų kosmo *stebyklą*, kurios centre, tartum scenoje, stovi nuostabos ištiktas žmogiškasis teoras¹⁸. Senovės graikų teatrai taip pat buvo apskrito plano: spektaklio žiūrovas, nuo viršutinės amfiteatro eilės stebintis apskritoje scenoje vykstantį dramos veiksmą, tam tikru atžvilgiu buvo gana panašus į bentamiškojo panoptikumo prižiūrėtoją. Nors dauguma senovės graikų šventyklų buvo stačiakampio plano (ši architektūrinė forma veikiausiai buvo perimta iš Artimųjų Rytų ir Egipto), seniausios graikų, kaip ir kitų indoeuropiečių, šventyklos buvo apskrito plano: antai namų židinio deivės Hestijos (romėnų Vestos) šventyklos buvo apskrito plano – šventyklos viduryje degdavo šventoji židinio ugnis. Tolo formos graikų pastatuose ratu susėdusios posėdžiaudavo senolių tarybos.

Skirtingai nei Dzeusas ar Helijas – ar koks nors kitas dangaus ar saulės dievas, ne tik stebintis panoraminę kosmo visumą iš zenito taško, panoptinės dangaus skliauto viršūnės, bet ir savuoju akylu stebėjimu prevenciškai sergintis kosmo gyventojus nuo galimų nusikaltimų, astronomas ir filosofas, nukreipęs žvilgsnį aukštyn, o ne žemyn, dangaus skliautą stebi nuolankiai ir nešališkai, pasyviai ir nesuinteresuotai: ištiktas nuostabos ir jausdamas dėkingumą dievams bei likimui jis grožisi harmoninga kosmo tvarka be jokių pretenzijų kontroliuoti tai, kas vyksta dangaus aukštybėse ir visame pasaulyje, bekraščiuose atsiveriančios kosminės panoramos plotuose. Gražią kosmo tvarką pasyviai kontempliuojančio astronomo ir

¹⁸ Filosofai-teorai iš esmės skiriasi nuo į juos tik išoriškai panašių žmonių, kuriuos galėtume pavadinti šiaip reginių mėgėjais, juolab nuo eilinių graikų teatro lankytojų (nepaisant akivaizdžios etimologinės sąsajos tarp žodžių *theōria* ir *theatron*). Apie filosofų ir šiaip paprastų žmonių, mėgstančių reginius, skirtumą, taip pat apie skirtumą tarp tikrų mąstytojų, praktikuojančių autentišką filosofinę teoriją, ir filosofais tik apsimitančių bei filosofinį mąstymą tik simuliuojančių reginių mylėtojų žr.: Irwin 1995: 264–271 (žr. taip pat analogijos tarp saulės ir Gėrio idėjos analizę šio veikalų p. 271–273, pateikiamą kartu su skirtingų regėjimo rūšių ir teorijos režimų aptarimu).

filosofo stovėseną po aukštu dangaus skliautu galėtų būti įvardyta kaip nuolankus budėjimas *inversiniame panoptikume*: nesuinteresuotas ir nesiekiantis nieko kontroliuoti teoras – astronomas ar filosofas – stovi ne aukščiausiam, o žemiausiam jį gaubiančio dangaus skliauto, tartum milžiniško gamtinio panoptikumo, taške.

Graikų amfiteatrai bei romėnų cirkai, tokie, kaip Koliziejus, turi tikslią ar apytikslę duburio, kurio centras sutampa su žemiausiu jo tašku, formą, tad žvelgiant iš teatro scenoje vaidinančio aktoriaus, o ne spektaklio žiūrovo, įsikūrusio aukščiau, požiūrio taško, amfiteatrą ir cirką taip pat būtų galima pavadinti inversiniu panoptikumu. Tačiau žvelgiant iš spektaklio žiūrovų regos taško, amfiteatrai ir cirkai, be jokios abejonės, funkcionuoja kaip įprasti bentamiškojo pavyzdžio panoptikumai – skirtumas tik tas, kad scenoje vaidinančių aktorių visada gerokai mažiau nei teatro žiūrovų, o idealiam Benthamo panoptikume daugybę kalinių stebi vienas prižiūrėtojas.

Panoramiškumo ir panoptiškumo fenomenų prigimtį atskleidžia ne tik astronomo ar filosofo stebimas rutuliškas dangaus skliautas, nuolankiai kontempliuojamas kaip harmoninga visuma, ir ne tik žmogaus rankų sukurti konkretūs statiniai, turintys panašią į panoptikumo struktūrą, bet ir visi pačiais įvairiausiais vaizdais teoro žvilgsnį stebinantys gamtiniai peizažai bei visos tam tikro kontūro – akivaizdaus ar įsivaizduojamo, gamtinio ar paties žmogaus konvenciškai steigto – apibrėžtos teritorijos, ypač pasižyminčios savitu reljefu ir topografinėmis detalėmis.

Kaip radikaliai skirtingos panoramos antikinės epochos teorui atsiverdavo visiškai laukiniai ir iš dalies sukultūrinti, urbanistiniai ir žemdirbiški landšaftai, taip pat ganyklos, sodai, parkai, poilsio vietos. Alkanoms tų laikų žiūrovo akims neįprastų panoraminų vaizdų teikdavo karo stovyklos ir tvirtovės, prekybos ir karo uostai, žmogaus nepalietos gamtinės dykumos, kerinčios rūščiu slaptumu bei užburiančios didingu grožiu, ir nykios beveidės dykvietės, atsiradusios sunykus žmogaus kultivuotoms teritorijoms, – gaisrų išdeginti plotai, nuganytos pievos, išdžiūvę ar užteršti ežerai, dėl žmogaus ambicijų pakeistos upių vagos ir dumbliu užnešti drėkinimo kanalai, apleistos kasyklos, sąvartynai, kloakos bei kitokios nenusakomos zonos su jose siautėjančiu pamestų, atsisakytų, sugadintų ar šiaip funkcionalumą praradusių daiktų bei jų dalių chaosu.

Dar kitos panoramos, užuot buvusios nykios ir dėl savojo nykumo beveidės, atrodė turtingos net pačia turtų prarastimi, vien pačiais užsilikusiais kadaise turėtų kultūros lobių pėdsakais – atminties ženklais, žadinančiais nostalgiją tam, kas negrįžtamai prarasta: tai didingi griuvėsiai, menantys net ir Antikos žmogui neatmenamą senovę, barbarų ar vien visa naikinančio laiko sugriautų miestų vaizdai, šturpinantys nusiaubtomis šventyklomis, sudegintomis bibliotekomis, sugriautais muziejais, išvartytomis portikų kolonomis, sudaužytais reljefais ir statulomis.

Visos šios panoramų rūšys – sielą įkvepiančios ir ją liūdinančios, didingos ir nykios, iškalbingos ir nebylios, lengvai atpažįstamos dėl savitų savo bruožų ar beveidės ir nenusakomos – egzistavo jau Antikos pasaulyje.

Didingų panoramų svarbą Graikijos peizažui ir graikų kultūrai suvokiame atvykę visų pirma į Atėnus, į Atiką: giedrą dieną nuo Akropolio ar dar aukštesnės Likabeto kalvos žvelgdami Saronos įlankos kryptimi galime išvysti ne tik Peirajo uostą bei įlankoje išsibarsčiusias salas, bet ir už daugybės kilometrų kitame įlankos krante išnyrantį pilkšvų Peloponeso kalnų kontūrą. Atkreipę žvilgsnį į kitą pusę išvystame Parnetą ir kitus Atikos kalnus bei kalvas, kurių kiekviena raukšlė, uola, akmuo ir net mažiausia paviršiaus faktūros detalė vaikiame ore matyti lyg skulptūriniame reljefe ar grafikos kūrinyje. Žvelgiančiajam nuo Likabeto ar Akropolio Atėnai ir Atika atsiveria kaip įstabai *filotopinė panorama* – savasis, lokalusis polio kosmas, mažoji gimtosios žemės visata, sutampanti su politine senovės atėniečio visata: ji taip pat atsiveria kaip uždara, aiškiai apibrėžta, kalnų rato bei Aigėjo jūros įlankų užsklęsta geografinė erdvė, kuri atėniečiui atrodė kaip sau pakankama ir nieko nestokojanti, nepaisant to, kad buvo nepalyginti mažesnė už didžiąją visumą – kosminę Visatą.

Panašaus topografinio plano yra ir kiti graikų poliai: dauguma jų buvo įsteigti vaizdinguose kalnų slėniuose, pačios gamtos suformuotais amfiteatrais atsiveriančiuose į jūrą ir natūraliai apibrėžiančiuose ribotą polio teritoriją. Ją visą – kaip filotopinę gimtojo polio panoramą – buvo galima išvysti nuo pagrindinės miesto tvirtovės, pastatytos ant kurios nors aukštesnės slėnyje iškilusios kalvos viršūnės, vadinamos *akropoliu* (pažodžiui – „polio viršūne“ ar „aukštuoju poliu“), sienų: kiekvieno graikų polio akropolis, nuo kurio atsiverdavo gimtojo polio panorama, iš tiesų buvo labai panašus į bentamiškojo panoptikumo bokštelių – skirtumas tik tas, kad akropolyje budintys sargybiniai saugojo ne kalinius, o laisvus gimtojo miesto piliečius.

Kalbant apie filosofiniuose graikų tekstuose aprašomus panoraminius vaizdus, skyrium verta atkreipti dėmesį į Platono dialoge *Kritijas* vaizduojamas didingas Atėnų apylinkių ir Atlantidos panoramas – gamtiniai bei urbanistiniai minėtų kraštų peizažai šiame kūrinyje perteikiami su smulkiausiomis detalėmis, kartu neprarandant plačios perspektyvos užmojo (*Crit.* 110d–112d; 113c–118e).

Idiliškai jaukus Iliso upelio, tekančio Atėnų apylinkėse, pakrančių vaizdas panoramiškai tapomas pirmuosiuose dialogo *Faidras* puslapiuose (*Phaedr.* 229a–230c, ypač 230b–c): kūrinio herojams gerai pažįstamos landšafto detalės (tokios, kaip konkretūs pavėsingi medžiai), greta viena kitos išskylančios vientisame kontekste ir meistriškai sujungiamos į neišardomą topografinį visetą, sukuria uždaros gamtinės

erdvės, čia pat tampančios ir intymaus filosofinio dialogo erdve, išpūdį – šią jaukią panoramą galėtume pavadinti *artimojo akiračio panorama*.

Platono tekstuose aptinkame ir išpūdingų anapusinio pasaulio panoramų. Antai dešimtojoje *Valstybės* knygoje skaitome pamfiliečio kario Ero, Armenijo sūnaus, kaip teigiama, grįžusio iš ano pasaulio ir papasakojusio tai, ką regėjo, liudijimą. Eras buvo kritęs kovos lauke, bet stebuklingai atgijęs tada, kai jau buvo paguldytas ant laidotuvių laužo. Štai kaip pasakojama apie šio kario aname pasaulyje regėtus vaizdus: „Jis [Eras – N. K.] sakė, kad jo siela, kai tik ji išėjusi iš kūno, kartu su kitomis sielomis atvykusi į kažkokią nuostabią vietą. Žemėje ten vienas šalia kito žiojėję du plyšiai, o tiesiai priešais juos, danguje, irgi du tokie pat plyšiai. Tarp jų sėdėję teisėjai. [...] Kai priėjęs Eras, teisėjai pasakė, kad jis turėsiąs būti pasiuntiniu žmonėms ir pranešti jiems visa, ką čia matė, ir liepė jam atidžiai stebėti ir klausyti visa, kas toje vietoje vyko. [...] Praleidę pievoje stovyklaudami septynias dienas, aštuntąją dieną pakildavę ir eidavę tolyn, ir po keturių dienų prieidavę vietą, iš kurios pamatydavę šviesos juostą, iš viršaus nusidriekusią per dangų ir žemę tarsi stulpas, panašią į vaivorykštę, tik daug šviesesnę ir grynesnę. Po dienos kelio jie prieidavę prie to šviesos stulpo ir ties jo viduriu pamatydavę kabančius iš dangaus grandinių galus: mat ta šviesa – tai ryšys, kuriuo buvęs surištas dangus, panašus į trierų virves, apjuosiantis visą besisukantį dangų. Ant tų grandinių galų buvusi pakabinta Anankės verpstė, apie kurią sukosi sferos“ (*Resp. X*, 614b–c; 616b–c)¹⁹.

Ne mažiau įstabi ir *Faidre* aprašyta uždangės vietos (*hyperouranios topos*) panorama, pasak ją perteikiančio dialogo herojaus Sokrato, atsiverianti ne kūno akims, o tik protui – sielos vairininkui: nors teigiama, kad šioje vietoje tvyranti esybė – tikroji būtis – yra bespalvė, be bruožų, neapčiuopiama juslėms, pati šios vietos panorama vėliau tapoma jusliška sodriais potėpiaiais, tad skaitytojas nė nepamato, kaip iš fizinėmis juslėmis neapibūdinamos ontologinės plotmės nejučia yra perkeliamas į kosmologinį lygmenį su jau lengvai atpažįstamu besisukančio dangaus vaizdu (*Phaedr.* 247c–e). Neįprastas šios nežemiškos panoramos, kurią galėtume pavadinti *apofatinio vaizdo panorama*, bruožas yra tai, kad jusliniai žodžiais tapomo panoraminio vaizdo akcentai čia pat nuneigiami ir ištrinami, nuneigiamomis vaizdo detalėmis, sakytume, bandant perteikti tik pačią išpūdžio jėgą, o ne konkretų vaizdinį jų turinį.

Atkreipę dėmesį į keletą įdomesnių juslinių ir antjuslinių panoramų tipų, dabar pereisime prie abstraktesnės graikiškojo optocentrizmo ir optocentrinio logocentrizmo analizės.

¹⁹ Vertimas Jono Dumčiaus, cituojamas pagal: Platonas 2000: 403, 405. Apie lietuvių septynias „deives valdytojas“, kaip lietuviškąjį graikų Moirų variantą, žr.: Onians 2000: 419.

Graikiškąjį optocentrizmą reikėtų suvokti dviem aspektais.

Pirmasis iš jų – tai *reginčios* ar net *visa reginčios* (panoptinės) akies lokalizacija panoramos, kurią apžvelgia ši akis, centre: priklausomai nuo to, ar kosmo panoramą kontemplanuojantis teoras yra žmogus ar dievas, panoptinė akis gali būti įtvirtinta po dangaus skliautu, žemiausiame panoptinio duburio taške, žmogiškojo teoro stovėjimo vietoje, arba zenite – aukščiausiame dangaus skliauto taške, iš kurio dieviškasis teoras Helijo, Dzeuso ar kurio kito *visa reginčio* dievo žvilgsniu stebi kosminio skliauto panoramą.

Antrasis heleniškojo optocentrizmo aspektas – tai centrinė regos vieta tarp visų kitų juslių: jei visas jusles įsivaizduotume topografiškai, tartum išrikiuotas paviršiuje, rega – lyg visų juslių karalienė – stovėtų pačiame šio topografinio brėžinio centre, o visos kitos juslės – klausa, uoslė, skonis, lytėjimas – būtų išsirikiavusios ratu aplink ją.

Nors Platono filosofijoje protas (*nous, noēsis*) laikomas viršesne už regą pažinimo ir tikrovės patyrimo geba, jo veikimas apibūdinamas remiantis analogijomis, pasitelktomis iš regėjimo srities: protą Platonas nusako iš esmės kaip antjuslinę regą, tam tikru atžvilgiu labai primenančią įprastą juslinę regą, nors ir pranokstančią pastarąją ontologiškai bei epistemologiškai. Filosofiniame mite, kurį dialoge *Faidras* pasakoja Sokratas, eidai iškyla kaip vien proto žvilgiu regimi nematomi abstrakčių mąstomybių „veidai“, tvyrantys mūsų jau kiek anksčiau minėtos uždangės (pažodžiui – *viršdangės*) vietoje (*hyperouranios topos*), kitaip tariant, *virš* fizinėmis akimis regimo dangaus skliauto, *virš* paties zenito taško – sakytume, *viršiausiojo panoptinio stebėtojo* vietoje (*Phaedr.* 247c): aukščiau už platoniškąsias idėjas, platoniškuosius eidus – proto akimis regimus idealiųjų esinių „veidus“, jau nėra ir negali būti nieko. Būdamos pačioje ontologinės hierarchijos viršūnėje, idėjos – ypač Platono *Valstybėje* minima aukščiausioji Gėrio idėja, panaši į antjuslinę saulę (*Resp.* VI, 506e–509d), – Platono filosofijoje iškyla kaip aukščiausiasis, absoliutus ir galutinis panoptinis stebėtojas, o *visa* kosmologinė tikrovė, apibrėžta ir apvožta dangaus skliautu, galėtų būti mąstoma kaip idėjų sergėjamas kosmiškasis panoptikumus, kuris žmogiškojo teoro – filosofo – mąstymui ir fizinėms akims atsiveria kaip kvapą gniaužianti ir nuostabą kelianti panorama, galutinis ir nepranokstamas juslinės kontemplanacijos objektas, tobulas dieviškojo menininko kūrinys.

Panašiai kaip saulės šviesa sudaro galimybę reginčiajam orientuotis regimųjų dalykų pasaulyje, suvokti ryšius tarp jų ir neužkliūvant už daiktų keliauti visame saulės nutviekstame regimosios tikrovės lauke, atsiveriančiame lyg panorama, taip ir Platono *Valstybėje* minima Gėrio idėja bei *Puotoje* minimas Grožis pats savaime leidžia mums, suvokiantiems, kaip gerumo ir gražumo savybės įvairiais atžvilgiais persmelkia ištisus tvarką bei harmoniją įkūnijančių tikroviškų objektų regionus,

susidaryti išsamų – panoraminį – visų šiomis savybėmis pasižyminčių tikroviškų esinių vaizdą bei suvokti jų tarpusavio sąsajas (Moravcsik 2000: 31). Sakytume, Gėrio ir Grožio idėjos jų kontempliuotoją apdovanoja panoptinio žvilgsnio, atskleidžiančio jose dalyvaujančių tapsmo pasaulio daiktų tarpusavio ryšius, galiomis.

Dialoge *Timajas* pasakojamame filosofiniame mite Platonas tvirtina regą esant viršiausia tarp juslių, apreiškiančia kosmo slėpinius ir atveriančia tai, kas neregima, – tai, kas leidžia užgimti filosofijai, kuri įvardijama kaip didžiausia dovana, suteikta mirtingiesiems: „[d]abar liko atsakyti, kokia yra viršiausioji akių teikiama nauda, dėl kurios Dievas mums jas ir dovanojo. Taip, apie regėjimą aš kalbu kaip apie didžiausios mūsų gaunamos naudos šaltinį, nes ir dabartiniame mūsų svarstyje neįstengtume pasakyti nė vieno žodžio apie Visybės prigimtį, jeigu niekuomet nebūtume matę nei žvaigždžių, nei saulės, nei dangaus. O kadangi diena ir naktis, mėnesių ir metų apsisukimai, lygiadieniai bei saulėgrįžos yra regimi, akys mums atskleidė skaičių, davė laiko suvokimą ir paakino tyrinėti Visybės prigimtį, o iš viso to atsirado tai, kas vadinama filosofija, už kurią puikesnės dievų dovanos mirtingųjų giminei nebuvo ir nebus“ (*Tim.* 46e–47b)²⁰.

Visuotinai pripažįstama, kad graikų mąstymas, ypač filosofinis, yra logocentrinis – jį išjudina, pagrindžia ir palaiko tikėjimas gryniosios minties, grynojo teorinio proto, grynojo racionalumo, kitaip tariant, grynojo logo, persmelkiančio ne tik žmogaus sielą, bet ir visą kosmą, galia. Šis logas, graikų įsitikinimu, žmogaus protui atsiveria kaip kosmo dėsnis, išreiškiamas skaičiumi ir proporcija, kaip graži ir puošni – kosmiška – pasaulio tvarka bei darna, kurią mirtingajam leista patirti intelektualiai ir estetiškai²¹. Racionalią gražaus ir darnaus kosmo tvarką, įkūnijamą

²⁰ Vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 1995: 89.

²¹ Įdomu tai, kad „panoramines“ bei „panoptines“ ištakas turi ir pati pirminė graikiško daiktavardžio *logos* „žodis, kalba, svarstymas, samprotavimas, mintis, skaičius, proporcija, motyvas, argumentas, dėsnis“ reikšmė, susiejanti logą su *rinkimo procesu* ir *atranks rezultatu*. Daiktavardis *logos* yra padarytas iš veiksmazodžio *legō* „kalbu“, o šis skamba taip pat, kaip jo atžvilgiu homoniminis veiksmazodis *legō* „renku“ – žvelgdami sinchroniškai (konkrečiau statinio klasikinės graikų kalbos pjūvio atžvilgiu) galime teigti, kad kalbėjimą reiškiantis veiksmazodis yra kilęs iš rinkimą reiškiančio veiksmazodžio, bet, kaip atskleidžia jų abiejų etimologija, diachroninės raidos atžvilgiu tai yra tas pat veiksmazodis (rinkimo reikšmė yra pirmesnė už kalbėjimo reikšmę, natūraliai atsiradusią iš rinkimo reikšmės). Apie tai žr.: Beekes 2010: 841–842; s. v. *legō*. Kadangi semantinės šio veiksmazodžio (ar – sinchronine prasme – dviejų veiksmazodžių) reikšmių raidos požiūriu, *kalbėti – tai rinkti žodžius*, logas yra tai, kas *surinkta* ir *atrinkta* – kalbos ir minties stichijoje tai surinkti ar atrinkti svariausi žodžiai, rinktinės mintys; galime net įsivaizduoti, kad kalbantysis ir mąstantysis panoptiškai mato prieš savo akis panoraminį žodžių bei minčių lauką, tartum kokią gėlių pievą, ir „nuskina“ tuos joje augančius žodžius bei mintis, kurie jam atrodo reikalingiausi ir svariausi. Tam tikru atžvilgiu logas jau savaime, pirmine autentiška šio termino reikšme, yra žodžių ir minčių *antologija* (rinktinių žiedų puokštė), be to, renkantysis žodžius bei mintis panoramą panoptiškai regi du kartus – arba regi dvi skirtingas, nors ir tarpusavyje susijusias, panoramas – platesnę ir siauresnę: *atranks proceso* („žiedų“ rinkimo) metu kaip pirmąją – *platesnę* – panoramą jis regi dar neatrinktų žodžių bei minčių lauką, *visą platų lauką*, kuriame prisiskina svarių rinktinių žiedų, o pasiekto *atranks rezultato* metu kaip antrąją –

logo, graikų filosofai laikė persmelkiančia visą juslinę ir antjuslinę visatą, kaip visu-
mą, o sykiu turinčia savo atstovybę ir kiekvienos paskiros protingos būtybės, taigi
ir žmogaus, prote bei suteikiančia pastarajam galią artikuliuoti protingai būtybei
atsiveriantį pasaulio vaizdą.

Logo objektyvumas ir universalumas, visą tikrovę persmelkiantis jo buvimas
visur ir visame kame – tuo pat metu globaliai ir lokaliai, visoje visatoje ir kiek-
vienoje konkrečioje vietoje, taigi ir kiekvienos protingos būtybės prote, – graikų
buvo laikomas lemiančiu pamatinį kosmo, kaip pažinimo objekto bei visuotinės,
globalios logo buveinės, ir žmogiškojo proto, kaip pažinimo subjekto bei paskiros,
konkrečios ir lokaliai universaliojo kosminio logo atstovybės, bendramatiškumą.
Išorinio pasaulio kontempliavimas žmogaus proto akimis buvo įsivaizduojamas
kaip dvikryptė logo refleksija – lyg dvigubas logo šviesos atspindys: universalusis
logas, suradęs savo vietą, savo lokalią atstovybę žmogaus mąstyme, kitaip tariant,
„atsispindėjęs“ jame šiuo lokalizacijos judesiu, vėliau, sakytume, apsigręžia ir iš
lokaliosios savo atstovybės žmoguje taško vėl krypsta išorėn, į žmogaus atžvilgiu
išorinį pasaulį, kuriame atranda save patį globalaus kosminio logo – visuotinio
kosminio dėsnio ir universaliosios kosmo tvarkos – pavidalu.

Ši dviguba logo refleksija, laiduojanti visoje visatoje pasklidusio, ją visą per-
smelkiančio universaliojo kosminio logo ir žmogaus prote lokalizuoto logo ben-
dramatiškumą, graikų įsitikinimu, lėmė pamatinę atitiktį tarp tikrovės ir mąstymo,
nežmogiškojo pasaulio ir ją pažįstančios žmogiškosios minties. Nors tokia logo
samprata, be jokios abejonės, yra būdingiausia stoikų filosofijos atstovams²², nela-
bai suklystume pasakę, kad logo prigimtį bei veikimą panašiai suvokė beveik visi

siauresnės aprėpties – panoramą jis regi tai, kas sudaro jau atrinktų – rinktinių – žodžių bei minčių
visetą, būtent *logo antologiją*.

²² Stoikų įsitikinimas, kad visas kosmas yra persmelktas logo – dieviškojo proto ir žodžio, suformavo
filosofinį požiūrį, jog ir pats dieviškojo logo persmelkiamas bei judinamas kosmas yra dieviškas. Net
ir patį fizinėmis jūslėmis nepatiriamą logą – kosmą persmelkiantį dieviškąjį protą – suvokdami mate-
rialistiškai, kaip subtilios medžiaginės prigimties ugninę pneumą (ugninį orą, ugninio oro dvelksmą),
sudarytą iš oro ir ugnies pradų, jusliškai patiriamą kosmo kūną, sudarytą iš sunkesnių medžiagiškųjų
pradų (žemės ir vandens), stoikai pradėjo tiesiogine ar figūratyvine prasme suvokti kaip matomą
nematomo logo kūną, kitaip tariant, – kaip *dievo kūną*.

Plėtodami stoikų mintį galėtume samprotauti taip: panašiai kaip visą kosmą persmelkiantis logas
„mato“ visa, kas yra jo kūne, kuris yra ne kas kita, kaip pats kosmas, taip ir kosmą – kosmiškąjį logo
kūną, – mirtingojo žvilgsniui atsiveriantį dangaus skliauto pavidalu, kontempliuojantis žmogiškasis
teoras ne tik abstrakčiai suvokia logo, kaip universalaus kosminio dėsnio, veikimo visame kosmiška-
jame logo kūne visuotinumą, bet ir fizinėmis akimis regi juslinę dangaus skliauto vaizdu atsiveriančios
kosmo panoramos vienovę. Panašiai kaip dieviškasis logas, žvelgdamas iš dangaus skliauto aukštybių,
„panoptiškai“ regi visą savojo kūno – kosminės visatos – panoramą su viskuo, kas atsiveria jos hori-
zontuose, taigi ir ant žemės stovinčiu bei dangun akis pakėlusiu žmogumi – mažyte kosminės visatos
dalele, taip ir žmogus savuoju mąstymu, savo asmeniniu logu, kuris yra kosminio logo atstovybė
žmoguje, žvelgdamas priešinga nei dieviškasis logas kryptimi – į žvaigždėtą dangų, jį taip pat regi
„panoptiškai“, kaip žvaigždėto skliauto panoramą. Sakytume, priešingomis kryptimis „panoptiškai“
žvelgiantys du žvilgsniai – dieviškojo logo žvilgsnis ir žmogiškojo logo žvilgsnis – misteriškausi susi-

iškiliausi graikų mąstytojai, net ir tie, kurie gyveno dar iki stoicizmo atsiradimo, antai Herakleitas, Platonas ir Aristotelis. Minėta tikrovės ir mąstymo atitiktis – sakytume, visą tikrovę persmelkiančio universaliojo logo ir žmogaus prote lokalizuoto logo atitiktis, kuri, beje, ypač akcentuojama Aristotelio filosofijoje, vėliau tapo korespondencinės tiesos teorijos pagrindu.

Tikėjimas nežmogiškos tikrovės ir žmogiškojo mąstymo, kosminio racionalumo ir žmogiškojo racionalumo bendramatiškumu – tikėjimas, kurio neįmanoma nei racionaliai įrodyti, nei racionaliai paneigti, kildino ir palaikė išskirtinį epistemologinį senovės graikų optimizmą, beveik beribį jų pasitikėjimą pažintinėmis žmogaus proto galiomis, suteikdamas logui – grynajam racionalumui ir grynajai teorinei minčiai – išskirtinį statusą bei centrinę vietą visoje helenų patirtyje. Turėdami omenyje būtent šį išskirtinį logo statusą ir centrinę logo vietą graikiškajame santykiyje su pasauliu bei visoje klasikinėje senovės graikų kultūroje, mes ir kalbame apie graikiškąjį logocentrizmą.

Vis dėlto būtina ne tik akcentuoti skyrium paimto logocentrizmo ir skyrium paimto optocentrizmo svarbą senovės graikų patirčiai bei pasaulio suvokimui, bet ir atskleisti pamatinį konceptualųjį jų ryšį.

Optocentrinė ir net panoptinė kosminio logo prigimtis tampa akivaizdi atkreipus dėmesį į tai, kad, pradėdant Herakleitu (nors veikiausiai dar gerokai iki jo) ir baigiant Platonu bei stoikais, logas senovės graikų buvo įsivaizduojamas kaip persmelkiantis visą kosmą, o pastarasis suvokiamas ne tik kaip žmonėms pažįstamas žemiškasis pasaulis – žemės duburys ir žemumos vieta, bet ir kaip dangaus skliautas, pakibęs virš visko, kas tik yra „po saule“ ir „po dangumi“, kitaip tariant, virš visko, kas tik tveria pasaulyje ir padangėje. Ši pastaba teisinga kalbant ypač apie Herakleito, Platono ir stoikų požiūrį: štai stoikai visagalį dienos dangaus dievą Dzeusą – tradicinės graikų mitologijos būtybę – tapatino su dangumi – ne tik su dienos dangumi (kaip derėtų atsižvelgiant į senąją mitinę tradiciją), bet visų pirma su žmogaus akimis bei protui įspūdingai atsiveriančiu nakties

tinka po žvaigždėto dangaus kupolu, paliudydami intymią jų abiejų giminystę ir dangišką žmogaus proto kilmę.

Kosmologiniai stoikų mokymo apie logą aspektai aptariami: Furley 2005: 432–451, ypač 436ff. Apie senosios stijos mąstytojo Kleanto iš Aso (331–232 m. pr. Kr.) filosofinį *Himną Dzeusui*, kuriame didinga poetine kalba perteiktas stoikų mokymas apie logą, alegoriškai tapatinamą su aukščiausiuoju tradicinės graikų mitologijos dievu, įgyja kosmologinių ir teologinių atspalvių, žr.: Mansfeld 2005: 458–462, 465–469.

Apie žvaigždėto dangaus fenomeną, šviesos ir ryškumo/raiškumo/reiškinio/reiškinio fenomenologiją (kitaip tariant, bet kokio reiškinio *metafenomenologiją*), taip pat žvaigždėto dangaus slėpiniui būdingą rodomosi ir slėpimosi dialektiką, atsiskleidžiančią regimam dangui kreipiant į neregimą dangaus (kitaip tariant, Dzeuso) dėsni, žr.: Kardelis, Naglis. „Poetinė Arato *Reiškinų* visata“, in: Aratas. *Reiškiniai*. Iš graikų kalbos vertė, komentarą parašė, planą, bibliografiją ir rodykles sudarė Paulius Garbaciauskas. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 2010, p. 167–173, 182–187, 247–255.

dangumi, žvaigždėto dangaus skliautu, laikydami Dzeusą mitine realiai egzistuojančio kosminio Logo personifikacija, kurią, remiantis alegorinėmis interpretacijomis, filosofams ir kitiems intelektualams, nelinkusiems pažodžiui tikėti senaisiais mitais, būtina suvokti racionaliai ir priimti ne tiesiogiai, o alegorinių racionalizacijų pavidalu.

Turint omenyje stoikų akcentuojamą sąsają tarp Dzeuso, kosminio Logo ir kosmo, kaip dangaus skliauto, – ar net tiesioginį Dzeuso, Logo ir dangaus skliauto tapatinimą, kosminį Logą natūralu įsivaizduoti kaip panoptiškai tvyrantį virš visko, kas tik apvožta dangaus skliautu, – ne tik kaip ištisai pasklidusį visu dangaus skliauto paviršiumi nuo vieno horizonto krašto iki kito, bet ir kaip įsikūrusį pačioje dangaus skliauto viršūnėje, dangaus ašigalyje, aplink kurį sukasi skliautas, kitaip tariant – viršiausiojo panoptinio stebėtojo pozicijoje. Juk kosminis Logas – tai galų gale tas pats Dzeusas, kuris yra viršiausias panoptinis stebėtojas ir viršiausias teisingumo sergėtojas tradiciniuose graikų mituose.

Tad akivaizdu, jog graikiškąją logocentrizmą galima suvokti ne tik kaip centrinę Logo vietą kokia nors abstrakčia logine, ontologine ar epistemologine prasme – tarkime, kaip tokią Logo poziciją, kurios centriškumas nėra išreikštas koku nors centrą žyminčiu tašku ar centrine ašimi, erdvėlaikiškai ar juolab topografiškai, o tik inteligibiliu – kaip toks visos tikrovės persmelkimas, kuris nėra siaurai lokalizuotas ir būdingas, tarkime, universaliam visuotinio dėsnio ar pamatinio principo galiojimui. Graikiškąją logocentrizmą įmanoma suvokti ir visiškai tiesiogiai – grynai erdviškai, kosmiškosios topografijos prasme: antai jei Logas, kaip ką tik aprašytame kosmo modelyje, įkurdinamas dangaus skliauto viršūnėje, kuri panoptinės viršenybės atžvilgiu ir iškyla kaip viso kosmo centras, heleniškasis logocentrizmas įgyja visiškai akivaizdų ir tiesioginį – būtent kosmologinį ir kosmografinį – pavidalą. Ką tik aptartoje schemoje kosmiškasis Logas vaizduojamas kaip esantis visą kosmą įkūnijančio dangaus skliauto centre – aukščiausiam skliauto taške, o visa, kas atsiduria žemiau, po šiuo viršiausiuoju panoptiniu stebėtoju, ir atsiveria visa reginčiam jo žvilgsniui, tampa kosmine periferija, besidriekiančia dangaus skliauto, padangės ir žemiškojo pasaulio ratu iki pat tolimiausių horizontų.

Beje, net ir tada, kai logocentrizmą – pamatinį Logo centriškumą – įsivaizduojame visiškai abstrakčiai (logiškai, ontologiškai ar epistemologiškai, galbūt net etine ar estetinė prasmėmis), topografinė centrinės Logo pozicijos analogija vis tiek išlieka vaizdi ir iškalbinga. Antai galėtume įsivaizduoti tam tikrą abstrakčią topografiškai išreikštą vertybinę hierarchijos erdvę ar plokštumą, kurios centre įkurdintas Logas – grynasis loginis mąstymas, grynasis racionalumas, grynoji teorinė mintis, o Logo periferijoje, kitaip tariant, aplink Logą ratu ir, priklausomai nuo svarbos ir garbingumo laipsnio, atitinkamu nuotoliu nuo Logo užimamos centrinės

pozicijos – visos mažiau racionalios mentalinės gebos, emocijos, jausmai, psichiniai afektai ir julsės – iki pat „kūniškojo“ horizonto.

Mokslo ir žinijos „rato“ analogiją, pasižyminčią galinga panoptinio – tiek op-tocentrinio, tiek logocentrinio – užmojo įkrova, regime ir žodžio „enciklopedija“ ištakose: šis tarptautinis daiktavardis kilęs iš graikiškojo termino *egkuklios (paideia)* „įprasto, kasdienio mokymosi / lavinimosi / žinijos / išmanymo ratas; bendrasis išsilavinimas“ (plg. gr. *kuklos* „ratas“, taip pat iš jo kilusį žodį *ciklas*). Kalbėdami apie enciklopedinės aprėpties žinias ir išmanymą, senovės graikai turėjo galvoje tokių žinių visetą, kurį privalėjo įsisavinti kiekvienas išsilavinęs ir save gerbiantis polio pilietis: enciklopedinių žinių „ratu“ buvo vadinamas toks disciplinų ir jų kontekstams priklausančių žinių visetas, kuris sudarė santykinai užbaigtą, pakankamą ir dėl šio užbaigtumo bei pakankamumo uždarą žinijos sistemą – jos užbaigtumui ir santykiniam tobulumui nusakyti geriausiai tiko geometrinė rato, kurio kontūras uždaras ir dėl to „tobulas“, analogija.

Kita vertus, pati graikiško žodžio *egkuklios* „kasmetinis, kasmėnesinis, kasdienis; įprastas, bendras“, įvardijančio tam tikrą pasikartojantį (kitaip tariant, rutininį) vieno ar kito reiškinio ciklą, – cikliškai riedantį metų, mėnesio, savaitės, dienos ir pan. „ratą“, reikšmė lėmė tai, kad enciklopedinis dalykų išmanymas graikų buvo laikomas tik bendruoju išsilavinimu, o ne profesionaliu tam tikros specializuotos žinijos srities išmanymu – sakytume, palyginti „banalaus“, visiems prieinamo (egzoterinio) žinojimo vartais, vedančiais į gerokai subtilesnio, tik išrinktiesiems prieinamo (ezoterinio) žinojimo sritį²³. Kaip rodo termino *egkuklios* vartoseną senovės graikų tekstuose, būtent ši enciklopediškumo sąsaja su rutiniškumu (rutiniu pasikartojamumu), kasdieniškumu, neprofesionalumu, perdėtu bendrumu ir net „banalumu“ buvo ryškiai dominuojanti. Tai, beje, itin ironiška aplinkybė, turint galvoje faktą, jog enciklopedinės aprėpties visų įmanomų dalykų išmanymas šiuolaikiniam žmogui atrodo kaip kažin kas neįmanoma ir net fantastiška – kaip tam tikra mistika ir „ezoterinė“ siekiamybė. Senovės graikai, priešingai, enciklopediniu vadino tiesiog bendrąjį išsilavinimą, kuris buvo suvokiamas kaip bet kurio specializuoto išmanymo prielaidos ir būtina bet kokių profesionalių – nebanalių ir iš tiesų vertingų – žinių įgijimo galimybės sąlyga.

Be abejo, kartkartėmis pretenzija į enciklopedinį išmanymą galėjo apimti tiek bendrojo, tiek profesionalaus, specializuoto, išmanymo pretenziją – idealiu atveju

²³ Liddell; Scott; Jones 1996: 474; svv. *egkuklos, egkuklios*. Aristotelis savo traktate *Apie dangų (Cael. 279a30)* encikliniais (t. y. enciklopediniais) vadina egzoterinius („išorinius“, t. y. daugeliui prieinamus) filosofinius svarstymus bei mokymus (*philosophēmata*), o Dionisijas Halikarnasietis savo veikle *Apie žodžių išdėstymą (D. H. Comp. 25)* šį terminą vartoja kalbėdamas apie bendrąjį išsilavinimą (*egkuklios paideia*), kurį privalu įgyti prieš pradėdant bet kokias aukštesnio lygio studijas, kurių tikslas – profesionalaus specializuoto išmanymo įgijimas.

tobulą visa ko išmanymą. Tokia pretenzija savo prigimtimi yra ir panoptinė, ir logocentrinė tuo pat metu, nes tai, kas regima iš tam tikro įsivaizduojamo enciklopedinės žiūros centro iki pat *enciklinio* – *enciklopedinio* – rato horizontų, yra regima ne šiaip panoptiniu, o panoptiškai „logocentrinu“ visą žinią aprėpiančio mąstymo ir žinojimo žvilgsniu. Toks žvilgsnis – besotis žvilgsnis – apskritai nepripažįsta jokio horizonto – horizonto kaip ribos, skiriančios kasdienį ir nekasdienį, bendrąjį ir specializuotą, egzoterinį ir ezoterinį išmanymą.

Graikiškojo enciklopedinio logocentrizmo esmė ta, kad ne tik Logui, kaip visų tobuliausiam dalykui, ontologine ir epistemologine prasmėmis yra pajungiamą visa, kas nėra jis pats, bet ir pats epistemologijos lygmeniu suvokiamas Logas jį konstituojančių dalių atžvilgiu įsivaizduojamas kaip sudarantis santykinai tobulą sisteminę visumą ir kaip (bent idealiu atveju) nieko nestokojantis. Visos įmanomos žinios apie pasaulį, suvartytos į enciklopedinio žinijos rato panoptikumą ir, sakytume, kontroliuojamos iš *visa išmanančio* – logocentrinio išmanymo prasme *visa reginčio* – panoptinio stebėtojo, kurį galėtume pavadinti tobulo enciklopedinio žinojimo subjektu, pozicijos, išreiškia absoliučią pretenziją kontroliuoti visas įmanomas žinias, o sykiu – pasitelkiant tai, ką galios atžvilgiu suteikia visų įmanomų žinių kontrolė, – kontroliuoti visa, kas nėra žinios: kadangi, remiantis logocentrine nuostata, mąstomi dalykai ir žinios visada yra kažin kas vertingiau nei tai, kas nėra žinios ir mąstomi dalykai, žinios ir abstrakčios mąstomybės, kaip savaimė vertingesni, „pajėgesni“ ir „galingesni“ dalykai, ir pačios tampa visus kitus dalykus pajungiančiais galios ir kontrolės įrankiais.

Skirtingai nei panoramiškai plačios aprėpties enciklopedinių žinių rato samprata, graikiškoji kanono koncepcija numanė siaurąjį tam tikrų rinktinių elementų „ratą“ – uždara, elitinį didžios ir visuotinai pripažįstamos vertės dalykų, dažniausiai grožinės literatūros kūrinių, rinkinį. Nepaisant ribotos jo apimties, bet kuris kanonas tam, kuris jį turi prieš savo akis kaip nelygstamos vertės įkvepiančių ir sektinų pavyzdžių rinkinį, taip pat atsiveria kaip *panoramini*s tam tikroje srityje vertingais pripažįstamų dalykų vaizdas. Būtent ribota kanono apimtis ir nulemia tai, kad jį studijuojantis visada mato *visą vaizdą* – taigi neišvengiamai *panoraminį* vaizdą: dėl palyginti nedidelio kanoną sudarančių elementų skaičiaus, lemiančio tai, kad bet kuris kanonas yra santykinai mažas ir dėl to lengvai apžvelgiamas, niekas negali būti pamesta iš panoramiškai regimos mažytės erdvės, kurioje išrikiuoti kanoną sudarantys elementai, akiračio.

Įdomu tai, kad iš pradžių graikiškas žodis *kanōn* reišė tam tikrą vieną objektą, o ne objektų rinkinį: būtent nendrę (konkrečiai – *arundo donax* rūšies nendrę), nendrės stiebą, etaloninio ilgio strypą (ir šio ilgio mato vienetą), liniuotę su atžymėtomis padalomis, kriterijų, pavyzdį, etaloną (kaip idealųjį pavyzdį), modelį,

normą, taisyklę, o vėliau šis žodis įgijo ir etaloninių pavyzdžių lentelės ar sąrašo (kaip kanoninių pavyzdžių rinkinio) reikšmę²⁴. Žodį „kanonas“ būtent šia vėlesne reikšme vartojame ir mes. Senovės graikai kanonu (kaip sektinu etalono statusą turinčiu pavyzdžiu) galėjo įvardyti, tarkime, Homerą, Sapfo, Pindarą ar Aischilą, kurių kūriniai buvo įtraukti į kanonų rinkinį, kitaip tariant, į kanoną šiuolaikine reikšme.

Mąstymą remiantis kanono kategorija galima apibūdinti kaip proto nuostatą, susijusią su siekiu kurti *aksiologinį panoptikumą*: į tokį panoptikumą įtraukiama tik tai, kas pripažįstama kaip be išlygų vertinga, o kontrolės troškimas pasireiškia griežtu naujų elementų įtraukimo į kanoną ribojimu ir esamų elementų saugojimu, kitaip tariant, griežtu kanono *status quo* kontroliavimu, siekiant, kad iš esamo kanono niekas nebūtų be pagrindo išbraukta ir joks naujas elementas į kanoną nebūtų lengvai įtrauktas. Aksiologinis kanono panoptikumumas – tai lyg aksiologinė įprasto panoptinio kalėjimo inversija. Tai panoptikumumas, kuriuo panoptinio stebėtojo žvilgsnis ne bjaurisi, o be galo gėrisi ir džiaugiasi: tai griežtai saugomą vertingų rūšių rezervatą primenantis panoptikumumas, kurio „gyventojais“ miela gėrėtis, verta didžiulis ir privalu jais sekti – ir ne mažiau privalu aršiai juos sergėti.

Graikų noras sudarinėti kanonus atspindi ne tik troškimą daryti atranką, atskiriant „pelus“ nuo „grūdų“, bet ir siekį geriau kontroliuoti panoramiškai stebimą visumą: tai lyg siekis kurti lengviau nei visas kosmas apžvelgiamą *mikrokosmą*, sudarytą ne iš visų, o tik iš vertingiausių elementų, kurie selektyviai atrenkami iš gerokai didesnės viso kosmo visumos. Su kanono sąvoka tiesiogiai susijusios ir antologijos bei chrestomatijos sąvokos: gr. *anthologia* – „gėlių / gėlių žiedų rinkinys“ (omenyje turimas literatūros kūrinių „žiedas“, vertės atžvilgiu vainikuojantis visą kūrinių korpusą); gr. *chrēstomatheia* – „tai, ko (kaip vertingiausių dalykų) verta mokytis“ (galvoje ir vėl turimas vertingiausių kūrinių rinkinys; pats žodis tarsi numano, kad patekti į panoraminį vaizdą ir panoptinio žvilgsnio akiratį nusipelno ne visi, o tik vertingiausi didesnės visumos elementai).

Dar vienas labai svarbus aspektas, susijęs tiek su panoramiškumu bei panoptiškumu, tiek su kanoniškumu ir vertybine graikų mąstymo nuostata apskritai, yra *panheleniškumo* (pažodžiui – „visagraikystės“), kaip etninės, religinės bei kultūrinės visų graikų giminystės ir dvasinės bendrystės, sąvoka. Kaip ir panoramą bei panoptikumą įvardijančiuose žodžiuose, panheleniškumo sąvokoje taip pat regime priešdėlį *pan-* „visa (neutr. g.)“. Herodotas taip nusako šį visų graikų dvasinės

²⁴ Apie graikiškąją kanono sampratą, žodžio *kanōn* reikšmių spektrą ir kanono svarbą antikinei kultūrai žr.: Assmann 2011: 87–96. Graikiškas daiktavardis *kanōn* etimologiškai siejamas su gr. *kanna* „nendrė“, o šis žodis kildinamas iš panašiai skambančių Artimųjų Rytų senųjų kalbų žodžių, reiškiančių nendrę ir iš nendrės stiebo padarytą matavimo strypą ar kartį (hebr. *qaneh*, akadų *qanu*, šumerų *gin*); apie tai žr. Assmann 2011: 90.

bendrystės jausmą: tai „kraujo ir kalbos bendrumas su [visais – N. K.] helėnais, bendros su visais dievų šventovės, šventės, bendri papročiai“ (*Hdt.* VIII, 144)²⁵. Galėtume teigti, kad visas savo apgyventas žemes, tarp jų ir įvairiu metu kolonizuotas teritorijas, graikai suvokė kaip vientisą heleniškąją oikumėnę (gyvenamą žemę). Ne tik Balkanų pusiasalio Graikija, vakarinė Mažosios Azijos pakrantė ir vadinamoji Didžioji Graikija (Pietų Italija bei Sicilija), bet ir visas Viduržemio jūros, kurios pakrantėse išsibarsčiusiuose poliuose gyveno graikai, baseinas kartu su aplinkinėmis helėnų apgyvendintomis teritorijomis panheleniškai mąstantiems ir jaučiantiems graikams atrodė kaip vientisas, panoramiškai apžvelgiamas „graikų pasaulis“, heleniškosios kultūros kosmas. Nepriklausomai nuo gentinių ir politinių skirtumų, senovės graikai save suvokė kaip priklausančius vieningai kultūrinei erdvei ir aiškiai skyrė save nuo svetimšalių, vadinamųjų „barbarų“ (pirmine šio žodžio reikšme – kalbančiųjų graikams nesuprantamomis kalbomis). Savo kultūrą – ypač nuo klasikinio ir helenistinio laikotarpių – helėnai laikė aukštesne ir vertingesne už visas svetimtaučių kultūras.

Panheleninės visų graikų bendrystės fenomenas turi aiškias sąsajas su literatūriniu kanonu, ypač Homeru kaip absoliučiu – tvirčiausiu ir vertingiausiu – graikų poezijos etalonu ir pačia graikų literatūrinio kanono šerdimi. Jano Assmanno nuomone, labai tikėtina, kad būtent Homero *Iliada* ir joje pateikiamas achajų herojiškų žygdarbių naratyvas tapo panheleninę tapatybę ilgainiui suformavusiu kultūriniu veiksmu (Assmann 2011: 247–248). Tokie autoriai, kaip Herodotas ir Platonas, sąmoningai siekė kurti kūrinius, kurie dėl išskirtinės jų vertės įgytų panheleninį statusą. Pripažindami unikalią ir neginčijamą Homero vietą kultūrinėje graikų tradicijoje, jie sykiu mėgindavo jam prilygti ir net jį nurungti, varžydamiesi su didžiuoju dainiumi dėl visų graikų įvertinimo bei šlovingų kultūrinių nuopelnų visų helėnų akyse. Kūriniai, patekdavę į kanoną, būdavo pripažįstami kaip panheleninės reikšmės kūriniai – meninės kūrybos vertybės, svarbios ne tik jų autorius pagimdžiusių graikų polių piliečiams, bet ir visiems helėnams. Panheleninės reikšmės stokojantys kūriniai į jokių kanonus iš viso nepatekdavo – arba tik išskirtiniais atvejais patekdavo į platesnės apimties kanonus.

Net religinės graikų šventės buvo skirstomos į panheleninės ir vietinės reikšmės šventes. Antai Atėnuose švenčiamos Panatėnųjų šventės (ypač Didžiosios Panatėnijos) graikų akyse turėjo panheleninį prestižą (Parker 2007: 253). Ir vėl verta atkreipti dėmesį į šventę pavadinančio tikrinio vardo – *ta Panathēnaia* „visų atėniečių (iškilmės)“ – darybą: žodžio pradžioje dar kartą matome priešdėlį *pan-*, nurodantį į šventės visuotinumą – jos reikšmingumą visiems atėniečiams ir – po-

²⁵ Vertimas Jono Dumčiaus, cituojamas pagal: Herodotas 1988: 481.

tencialiai – visiems graikams. Šios didingos šventės metu kone visi atėniečiai dalyvaudavo iškilmingose eisenose, vieni kitų atžvilgiu tuo pat metu tapdami panoptinio stebėjimo subjektais ir objektais – dvasinės tarpusavio bendrystės dalyviais ir panoramiškai visų žvilgsniui atsiveriančios gimtojo polio, tapusio vienu dvasiniu bei kultūriniu kūnu, didybės stebėtojais.

Aptarę šiuos kultūros fenomenus, vėl grįžkime prie filosofijoje aptinkamų graikiškojo logocentrizmo ir optocentrizmo sąsajų analizės. Neginčijamą įrodymą, kad jau ikisokratinio laikotarpio graikų mąstytojai kalbėjo apie abstrakčiai suvokiamą Logą kaip viršiausiąjį panoptinį stebėtoją, atrandame Herakleito ištarų korpuse. Tamsusis filosofas iš pirmo žvilgsnio enigmatiškai skambančiais žodžiais klausia: „Kaip gi kas nors pasislėptų nuo to, kas niekad nenusileidžia?“ (*to mē dunon pote pōs an tis lathoi*; MA 133=DK 16)²⁶. Miglotai užsimindamas apie kažin kokią paslaptinę esybę, kuri tiesiogiai neįvardijama, bet apie ją pasakoma, kad ji niekada nenusileidžia (*to mē dunon pote*), Herakleitas ją akivaizdžiai priešpriešina saulei: tai atskleidžia niekatrosios giminės dalyvis *dunon*, verčiantis išsyk prisiminti šį dienos dangaus šviesulį – juk saulės laida graikų kalba įvardijama kaip *dusis hēliou*, pažodžiui – saulės „skendimas“ ar „panirimas“ už horizonto (ši frazė ypač sugestyviai skamba stebint saulėlydį jūroje, kai saulės leidimasis vakaruose už jūros horizonto atrodo kaip jos „skendimas“ bangose, „panirimas“ jūros gelmėn).

Atsižvelgiant į tai, kad saulės dievas Helijas tradiciniuose graikų mituose minimas kaip visa regintis teisybės sergėtojas ir teisėjas, kaip panoptinė akis, nuo kurios – bent jau giedrą dieną – niekas nėra pajėgus pasislėpti, į akis krenta Herakleito užuomina į Helijo, kaip teisybės sergėtojo, galios ribas – nuo šios tariamai ar netobulai panoptinės akies piktus darbus atliekantiems nedorėliams vis dėlto įmanoma pasislėpti naktį, kai saulė yra nusileidusi ir „nemato“ to, kas vyksta nakties tamsoje. Nesunku nuspėti, kad kaip tobulesnį ir akylesnį už saulę panoptinį teisybės sergėtoją, teisingumo garantą ir visų dorųjų bei nedorųjų teisėją Herakleitas numano būtent Logą – visą tikrovę persmelkiantį ugninį Žodį: jo „nususileidimą“ nei dieną, nei naktį garantuoja universalus jo, kaip visuotinio dėsnio ir visa ko mato bei pamato, galiojimas visoje nežmogiškoje ir žmogiškoje tikrovėje, o numanomą simbolinę jo sąsają su ugningai šviečiančia saule sustiprina ugninė Logo – tiek jusliniu (regimu), tiek antjusliniu (mąstomu) pavidalu besireiškiančios dieviškosios ugnies – prigimtis.

Be to, panašiai kaip saulė, dieną regima žmogaus akims, atveria daiktų formų ir spalvų skirtumus, artikuliuodama optinį juslinį žiūrą atsiveriančio pasaulio vaizdą, taip ir mąstymui atsiveriantis Žodis, parodydamas protui antjuslinių esinių

²⁶ Vertimas Manto Adomėno, cituojamas pagal: Hērakleitas 1995: 86–87 (taip pat žr. išsamų šio fragmento komentarą p. 346–349).

skirtis bei apreikšdamas priešybes ir harmoningą jų vienybę, artikuliuoja proto akims atsiveriančio antįjuslinio abstrakčių mąstomybių pasaulio vaizdą. *Valstybėje* Platonas vėliau pateiks labai panašią analogiją tarp saulės ir Gėrio idėjos (*Resp.* VI, 508b–c), kuri – ypač turint galvoje Gėrio ryšį su tiesa, teisingumu, doru ir teisingu elgesiu – Platono filosofijos kontekste įgaus tokį pat viršiausiojo visus reginčio ir teisiančio panoptinio stebėtojo statusą, kaip ir implicitiniu punktyru nužymėtas ugninis Logas ką tik aptartoje slaptingoje Tamsiojo filosofo ištaroje.

Kalbant apie graikiškąją logocentrizmą ir jo sąsajas su panoramiškumu bei panoptiškumu, skyrium verta atkreipti dėmesį į pinigų, suvokiamų tiek konkrečia ekonomine, tiek abstrakčia metafizine prasme, fenomeną. Jau Herakleitas savo ištarose ugnį – kitaip tariant, ugninį logą – įvardija kaip mainų matą visiems ne tik žmogiškosios, bet ir visos prigimtinės tikrovės mainuose dalyvaujantiems daiktams ir prilygina jį auksui: „Visi daiktai – mainas (*antamoibē*) ugniai ir ugnis visiems taip, kaip auksui prekės ir prekėms auksas“ (MA 56=DK 90) (Herakleitas 1995: 56–57; taip pat žr. komentarą p. 209–212). Pratęsdami Herakleito mintį galėtume pasakyti, kad ugninis logas – tai lyg metafizinis bet kurių tikrovės mainų auksas, dar atsparesnis nuvertėjimo (metafizinės „infliacijos“) korozijai nei įprastas auksas – cheminei korozijai. Nors pinigai į Graikiją pateko iš Mažosios Azijos, būtent Graikijoje jie pradėti masiškai vartoti kaip mainų ir turto kaupimo priemonė. Tikėtina, kad būtent graikai pirmieji suvokė abstrakčią simbolinę pinigų reikšmę ir giliai metafizinę jų prigimtį, savo fundamentalumu gerokai pranokstančią pačią ekonominę sferą, kurioje pinigų vartojimas labiausiai pastebimas: juk kaip logas yra universalus dėsnių matas visoje tikrovėje, sakytume, visuotinis visų fizinių ir metafizinių virsmų (kitaip tariant, „mainų“) matas, taip pinigai yra vertės ir mainų matas žmogiškojoje (konkrečiai – ekonominėje) srityje.

Kaip pinigų – visų ekonominių mainų „saulės“ – šviesoje *panoramiškai* matoma santykinė visų už pinigų perkamų daiktų vertė, išreiškiama konkrečiu piniginių vienetų skaičiumi, taip logo – metafizinės ugnies, turinčios absoliučią vertę ir universalus metafizinio pinigų statusą – šviesoje *panoramiškai* matomi visi dėsningi tikrovės virsmi, kurių kiekybinės charakteristikos išreiškiamos konkrečiu logo, kaip su absoliučia esinių tikroviškumo skale susieto skaičiaus, saiku (viena graikiško žodžio *logos* reikšmių, beje, ir yra būtent skaičius). Richardas Seafordas net yra iškėlęs hipotezę, kad plataus pinigų paplitimo graikų pasaulyje faktas, subtilius pavidalus įgijusi pinigų vartojimo praktika ir filosofinis pinigų fenomeno apmąstymas galėjo paveikti abstraktaus loginio dėsnių ir net abstrakčios būties, abstrahuotos nuo individualaus paskirų esinių egzistavimo bei redukuotos iki homogeniškos terpės, kurioje subendravardiklinami skirtingi visų konkrečių esinių egzistavimo modusai, sampratų atsiradimą: pasak Seafordo, pinigų fenomenas ga-

lėjo paveikti net Parmenido metafizikos atsiradimą (Seaford 2004: 231–265, ypač 242–255).

Nors vartoti pinigus graikai pradėjo kiek anksčiau nei filosofškai mąstyti, būtina pabrėžti, jog pats klausimas, ar graikų filosofiją pagimdė pinigų fenomenas, ar, priešingai, filosofinis graikų mąstymas palengvino simbolinės pinigų reikšmės suvokimą, taip prisidėdamas ir prie pinigų vartojimo paplitimo Heladėje, yra perdėm spekuliatyvus ir primena vištos ir kiaušinio pirmumo klausimą. Kaip ten bebūtų, net nekeliant klausimo apie jokių vienakryptį ar dvikryptį (abipusį) kauzalinį ryšį tarp šių fenomenų ir juos artikuluojančių konceptų, pati sąsaja tarp pinigų, iš vienos pusės, ir abstrakčios homogeniškos būties bei logo, kuris suvokiamas kaip visuotinis dėsnis, universalus tikrovės principas ir absoliutus visų tikrovės mainų matas, iš kitos pusės, šiaip yra visiškai akivaizdi, kaip kad akivaizdi ir logo bei pinigų sąsaja su panoramiškumu, atsižvelgiant į tai, kad, subendravardiklindami visus substancinius (kokybinius) tikrovės „nelygumus“, tiek logas, tiek pinigai tą teritoriją, kurioje jie reiškiasi kaip substancines paskirybes niveliuojanti – bendravardiklinanti – terpė, paverčia lygia plokštuma, kurią, tartum iki pat tolimiausių horizontų apžvelgiamą lygumą, gali lengvai apžvelgti panoptinis jos stebėtojas – pinigų ar logo „vartotojas“ (pirklys ar mąstytojas).

Visiškai įprasta ir net tipologiškai universalu, jog tradiciniuose daugelio tautų mituose figūruojantys saulės ir dienos dangaus dievai, tokie, kaip graikų Helijas ir Dzeusas ar akadų Šamašas, yra vaizduojami kaip „panoptiniai“ teisingumo sergėtojai ir viršiausieji teisėjai, o štai abstraktaus herakleitiškojo Logo, kuris yra veikiau mąstomas nei matomas, nors ir nusakomas pasitelkiant ugnies analogiją, taip pat tik proto žvilgiu regimos platoniškosios Gėrio idėjos iškėlimas į viršiausiojo panoptinio stebėtojo rangą filosofiniu požiūriu jau yra unikali minties inovacija, kuriai pribrendo būtent senovės graikų mąstymas. Ši iškalbinga filosofinė naujovė ne tik atskleidžia graikiškojo optocentrizmo ir logocentrizmo sąsajas ir panoptinį jų abiejų pobūdį, bet ir panoptinio optocentrizmo bei panoptinio logocentrizmo ryšį su etika, pranokstančia „disciplinavimo ir baudimo“ logiką, nykiai efektyvias penitenciarines praktikas ir dvasinį kalėjimo erdvės ankštumą.

Graikų mąstytojų tekstuose galima rasti ir daugiau pavyzdžių, paliudijančių, kaip panoptinio stebėjimo pozicija tampa ne tik teisingumo sergėjimo, bet ir teismo vykdymo vieta. Antai Platono dialogo *Kritijas*, kuris, labai tikėtina, yra nebaigtas, netikėtai nutrūkstančioje pabaigoje rašoma, kaip Dzeusas, nusprendęs nubausti pagedusius Atlantidos gyventojus, sukviečia dievus į Olimpą, kaip aukščiausiojo teismo vietą, o pats, kaip viršiausiasis dievas, ima vykdyti aukščiausiojo teisėjo funkciją: „[d]ievyų dievas Dzeusas, valdąs įstatymais ir mokąs tokius dalykus pamatyti, susimąstė apie tai, kaip smarkiai pagedo garbinga giminė, ir, nusprendęs juos

nubausti, idant po to, kai bus išmokyti saikingumo, taptų doresni, sušaukė visus dievus į šlovingiausią jų buveinę, stūksančią pasaulio viduryje, iš kurios galima apžvelgti visa, kas gimsta, o sukvietęs pasakė: [...]“ (*Crit.* 121b–c)²⁷. Atkreipkime dėmesį į tai, kad Olimpas graikų mituose buvo suvokiamas kaip aukščiausia pasaulio vieta, be to, kaip teigia Platonas, stūksanti pasaulio viduryje ir suteikianti dievams galimybę stebėti „visa, kas gimsta“, t. y. visą gimtį (*genesis*), arba tapsmo, pasaulį. Būtent iš Olimpo, kaip aukščiausio panoptinio stebėjimo taško, dievams atsiveria visas pasaulis – žvelgiant nuo jo centro ratu visomis kryptimis iki pat tolimiausių žemynų, atsiveriančių dievų akiračiui, tokių, kaip toli vakaruose esanti Atlantida, kurios gyventojų nuodėmės ir pamato dieviškieji teisingumo sergėtojai, įsikūrę Olimpe – sakytume, centriniame pasaulinio panoptikumo bokšte: Atlantidos gyventojų nedorybėms viršijus kritinę ribą Olimpo valdovas Dzeusas – viršiausiasis teisingumo sergėtojas – virsta negailestingu teisėju.

Platono dialoguose aprašomų fantastinių ir utopinių miestų architektūrinis planas dažniausiai taip pat žiedinis, ir tokia jo forma neretai nulemta aplinkybės, kad Platono išgalvoti miestai projektuojami iš esmės kaip valstybės mastu veikiančios panoptikumai – tobulai apžvelgiami, lyg būtų kiaurai perregimi, ir dėl to tobulai kontroliuojami, tobulai valdomi ir tobulai funkcionuojantys.

Štai apie Atlantidos sostinės įkūrimą teigiama, kad vieta jai buvusi išrinkta salos viduryje besidriekusi derlingos lygumos centre (*Crit.* 113c). Pati įkurtoji sostinė savo ruožtu buvusi žiedinio plano: pačiame miesto centre stovėjęs kalnas iš išorės buvęs apjuostas pakaitom einančiais didesniais ir mažesniais jūros vandens ir žemės ratais (žemės ratų buvę du, o jūros vandens – trys). Platono tekste minima, kad Atlantidos sostinę įkūręs Poseidonas šiuos koncentrinis žemės ir vandens ratus brėžęs tarsi skriestuvu iš viduryje esančios salos (*Crit.* 113d). Aplink pačiame miesto viduryje stovėjusį kalną iškasus žiedo formos kanalą, šis kalnas virtęs centrine miesto, suformuoto pagal koncentrinį žiedų planą, sala. Žiediniu kanalu izoliuota nuo likusio miesto, ji tapusi sostinės akropoliu.

Valdovų rūmai, kaip toliau rašoma dialoge, buvę įrengti ir vėl ne kur kitur, o akropolio centre: „[p]ačiame viduryje, aptvertas aukso siena, ten stovėjo Kleito ir Poseidonui skirtas šventas dievnamis, į kurį buvo nevalia įžengti; tai buvo vieta, kur jie kadaise pradėjo ir pagimdė dešimties valdovų giminę, ir šio įvykio garbei juodviem abiem kasmet iš visų dešimt sričių čia būdavo sunešamos aukojimo atnašos. Stovėjo ir vienam Poseidonui skirta šventovė [...]“ (*Crit.* 116c) (Platonas 1995: 176–177).

²⁷ Šio ir kito, kiek vėliau šiame straipsnyje pateikiamo, *Kritijo* fragmentų vertimas mano, su nežymiais pakeitimais cituojamas pagal: Platonas 1995: 183–184.

Ne kur kitur, o būtent Poseidono šventovėje – tiksliausiame šalies centre – stovėjusi orichalko stela, ant kurios dar pirmųjų valdovų buvęs užrašytas, sakytume, Atlantidos įstatymų įstatymas – galėtume teigti, valstybės steigiamasis metajstatymas ar tam tikras konstitucijos provaizdis: tai buvęs ne šiaip koks nors konkretus įstatymas, o įstatymas, numatantis pačią teisinių procedūrų vykdymo tvarką, – tvarką, kuria remdamiesi valdovai tai kas penkti, tai kas šeši metai turėjo rinktis Poseidono šventovėje atlikti šventų ritualų, aptarti bendrus reikalus, tirti, ar kuris iš jų nenusižengė kokiam nors įstatymui, ir, esant reikalui, teisti vieni kitus (*Crit.* 119c–d).

Poseidono ir iš jo kilusios valdovų giminės įsikūrimas bei įsitvirtinimas pačiame įsteigtos valstybės centre, gebėjimas iš centro pozicijos apžvelgti bei kontroliuoti valdomą teritoriją, taip pat pajėgumas iš šio aukščiausio centrinio taško sergėti viešpataujančią teisinę tvarką bei vykdyti teisingumą atskleidžia, jog Atlantida, kaip ir Dzeuso valdomas Olimpas, turi akivaizdžių panoptikumo bruožų – skirtumas tik tas, kad Olimpas vaizduojamas kaip globalus aukščiausiosios instancijos panoptikumas, iš kurio kontroliuojamas visas pasaulis, o Poseidono įkurtoji sostinė iškyla tartum koks lokalusis panoptikumas, iš kurio kontroliuojama tik Atlantidos teritorija.

Platono *Valstybėje* aprašomas idealusis polis, Kalipolis (gr. *kallipolis* „gražusis miestas“; *Resp.* VI, 527c2²⁸), kuris šiuolaikinio žmogaus protui atrodo iš tiesų utopiškai. Kai skaitydami Platono tekstą mėginame įsivaizduoti architektūrinį Kalipolio planą, prieš mūsų vaizduotės akis ir vėl beveik neišvengiamai iškyla ta pati koncentrinė struktūra, išsamiai aprašyta filosofiniame mite apie Atlantidą. Kalipolis vaizduojamas kaip stambesniu masteliu atitinkantis hierarchiškai organizuotą trinarę žmogaus sielos sandarą (*Resp.* IV, 434d–436a), kuri lengviausiai vizualizuojama pasitelkiant koncentrinį ratų modelį: tai, kas vertingiausia ir viršiausia, privalo būti įkurdinta pačiame centre – tai svarstančioji sielos dalis, Kalipolio struktūroje atitinkanti aukščiausiąją valdovų-filosofų luomą bei jų užimamą centrinę miesto vietą, iš kurios valdomas visas polis; tiesiai už valdovų, kiek toliau nuo centro, tikslinga įkurdinti antrąjį pagal rangą sargybinių, sergstinčių polio tvarką ir ginančių polių nuo vidaus bei išorės priešų, luomą, paskiros sielos struktūroje atitinkantį narsiąją (ambicingąją) dalį, o miesto periferija, labiausiai nutolusi nuo polio centro, natūraliai turi atitekti dirbančiųjų luomui, sielos struktūroje atitinkančiam geidžiančiąją dalį, kuri prigimties kilnumo atžvilgiu yra pati žemiausia. Kalipolį valdantys filosofai, padedami jiems uoliai tarnaujančių sargybinių, vaizduojami ne tik kaip gebantys kiaurai matyti visa, kas vyksta idealiajame

²⁸ „...en tēi kallipolei?“ (graikiškasis originalas nurodomas pagal Slingso leidimą: Slings 2003: 277).

mieste, tobulai išvelgdami tiek geras, tiek blogas tendencijas valstybės gyvenime, bet ir kaip pajėgiantys tobulai kontroliuoti bei jiems pageidaujama linkme kreipti visus politinius ir kultūrinius polio procesus.

Dar labiau panoptikumą primena Platono *Istatymuose* aprašytas Magnesijos miestas, kurį galėtume pavadinti šiek tiek modifikuotu vėlesniu Kalipolio variantu. Šiame mieste, valdomame įstatymdavių (*nomothetai*) ir jiems patarnaujančių įstatymų sergėtojų (*nomophilakes*), įvedama absoliuti visų gyventojų kontrolė: sargybiniai, kaip teigiama minėtame veikale, privalą sergėti visus – ne tik vaikus, bet ir suaugusiuosius (*Leges XII, 959d–e*), ir turį dėti visas pastangas, kad pagal galimybę niekas neliktų be priežiūros (*Leges VI, 760a*)²⁹. Miesto tvarką prižiūrinčią Naktinę tarybą būtų galima pavadinti kolektyviniu absoliučios panoptinės Magnesijos gyventojų kontrolės subjektu: kadangi ši taryba vaizduojama posėdžiaujanti naktį ar labai ankstyvą rytą (*Leges XII, 961b6–8*), jos vykdomas kontroliavimo veiksmas esąs nepastebimas kontroliuojamųjų – kaip ir privalu pagal pačią bentamiškojo panoptikumo idėją, kuria remiantis panoptikumo bokštelyje budintis (ar tik numanomai budintis) sargas turį būti nematomas panoptikumo gyventojams. Beje, kaip teigiama pačiame Platono veikale, Naktinės tarybos nariai posėdžiaują nakties, o ne dienos metu tik dėl to, kad dieną jie esą dirba įprastus savo pačių darbus ir tvarko kasdienes privačius ar viešus reikalus: kitaip tariant, svarbiausius valstybinės

²⁹ Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Platono aprašyta Naktinės tarybos idėja nebuvo visiškai nauja – ji turėjo realius provaizdžius politiniame graikų gyvenime: tai eutinų (gr. *euthunoi* „(to, kas kreiva / netiesu / neteisus) tiesintojai“, „(klaidų) ištaisytojai“; plg. gr. *euthus* „tiesus, teisus, lygus; tiesioginis, tiesmukas; status, stačiokiškas“, *euthunō* „tiesinu, ištiesinu, išlyginu, ištaisau“) ir eforų (gr. *ephoroi* „prižiūrėtojai“; plg. *ephoraō* „stebiu iš viršaus, žvelgiu iš viršaus žemyn; prižiūriu, sergėju“) institucijos. Eutiniai buvo pareigūnai, prižiūrintys bei tikrinantys visus kitus valstybės pareigūnus. Atėnuose eutiniai, kaip valstybės auditoriai, teisėtumo atžvilgiu tirdavo kadenciją baigusius pareigūnų atliktus darbus, surašytus ir priimtus dokumentus, finansines ataskaitas, siekdami išaiškinti potencialius korupcijos, neteisėto lėšų išekvojimo ir įgaliojimų viršijimo atvejus. Eutiniai, beje, turėjo teisę bei pareigą ne tik apkaltinti prasikaltusius, bet ir ištiesinti („ištiesinti“) neteisėtai, be pagrindo kitų apkaltintus pareigūnus arba perduoti kaltinimo bylas teismams (Roberts 2007: 278, s. v. *euthuna, euthunai*). „Panoptinį“ eutinų funkcijos aspektą dar labiau išryškina tai, kad jie buvo Apolono ir Helijo – teisingumą sergstinčių visaregių dievų, įkūnijančių bei simbolizuojančių saulės visaregystę, – žyniai (Burkert 2004: 335–336). Eutinų, kaip „tiesintojų“, atliekamų pareigų ryšį su teisės sritimi parodo ir tipologiškai universali sąsaja tarp *tiesumo* ir *teisumo* (taip pat *tiesos, teisybės, teisės* ir *teisingumo*), akivaizdi, kaip matyti iš ką tik pateiktų pavyzdžių, ir lietuvių kalboje. Skirtingai nei eutiniai, eforai vykdė ne teisinės, o veikiau politinės priežiūros bei kontrolės funkciją, veikdami iš esmės kaip aukščiausias, nors ir trumpalaikes galias turinti kolektyvinė valstybės saugumo institucija (Roberts 2007: 257–258, s. v. *ephors*). Be pačios Spartos, eforato institucija yra paliudyta ir kelse kitose doriečių valstybėse. Penki eforai Spartoje prižiūrėjo net basilėjų („karalių“) – aukščiausių karo vadų ir aukščiausias vykdomosios valdžios turinčių pareigūnų – veiklą. „Panoptinį“ eforų funkcijos aspektą aiškiai atskleidžia net pati graikiškojo daiktavardžio *ephoros* (paž. „tas, kuris stebi iš viršaus, žvelgia iš viršaus žemyn; prižiūrėtojas“) etimologija; plg. susijusį veiksmazodį *ephoraō* „žvelgiu iš viršaus žemyn; prižiūriu“, savo ruožtu padarytą iš priešdėlio *epi-* „ant, virš“ ir veiksmazodžio *horaō* „žvelgiu, regiu, matau“: vaizdžiai tariant, eforai visą politinės veiklos areną apžvelgdavo ir prižiūrėdavo tartum iš pačios politinio dangaus skliauto viršūnės.

reikšmės klausimus jie sprendžią atliekamu nuo įprastų pareigų metu, aukodami savo laisvalaikį ir net miegą, įkvėpti ne atlygio, o vien kilnios pareigos jausmo³⁰.

Savitas Magnesijos panoptikumo bruožas yra tai, kad panoptinės kontrolės veiksmas – bent jau aktyviausias ir svarbiausias jo etapas – vykdomas ne dieną, o naktį ar labai ankstyvą rytą, prieš patekiant saulei: skirtingai nei tradiciniuose mituose figūruojantys saulės ir dienos dangaus dievai, kurie, patys būdami tiesiogiai susiję su saulės bei dangaus šviesa, teisingumo sergėjimo funkciją taip pat atlieka būtent dienos metu, Naktinės tarybos nariai panoptinės kontrolės funkciją aktyviausiai atlieka naktį. Kaip jau minėjome, neįprastą šio naktinio panoptikumo „darbo laiką“, nė kiek nepaneigdamas ir nesukompromituodamas šios institucijos panoptinės prigimties, lemia šio kolektyvinio kontroliuotojo veiklos slaptumas ir nematomumas kontroliuojamiesiems.

Platono *Istatymuose* randame ir kitą įdomų panoptinio stebėjimo atvejį: kaip teigiama veikale, ateizmui paneigti nebūtina įrodinėti neregimų, tik proto žvilgsniui atsiveriančių, juo labiau tradiciniuose mituose minimų dievų egzistavimo – pakanka atkreipti netikinčiojo dėmesį į gražią ir dėsningą kosmo tvarką, ciklišką laiko judėjimą ir dangaus skliaute akivaizdžiai regimus šviesulius – regimuosius dievus (*Leges X*, 886a–d)³¹. Nesunku suvokti, jog čia netiesiogiai numanomas savitas inversinio panoptikumo variantas: šiuo atveju panoptiniu stebėtoju tampa žmogus, stovintis ant žemės ir kreipiantis savo žvilgsnį aukštyn, į didingą juodo nakties dangaus skliautą, kuriame atsiveria spindinčių ir pagal nekintamus dėsnius savo orbitomis keliaujančių šviesulių – regimųjų dievų – panorama: dievai, dažniausiai patys stebėdami bei prižiūradami žmones iš visaregio panoptinio stebėtojo pozicijų, dabar patys tampa stebimaisiais – žmogiškojo panoptinio žvilgsnio objektais.

Ironiška tai, kad minėtas inversinis panoptikumas, netiesiogiai numanomas *Istatymuose*, yra aiškiai susijęs su mūsų jau aptartu pirmuoju šio veikalo panoptikumu, kurį *de facto* steigia Magnesijos gyventojus stebinčios, prižiūrinčios ir kontroliuojančios Naktinės tarybos veikla: ne kas kitas, o būtent Naktinės tarybos nariai ateistinėmis pažiūromis įtariamiesiems ir tokių savo įsitikinimų piktybiškai nenorintiems keisti polio piliečiams įsakmiai rekomenduoja pakelti akis į naktinį dangų ir, išvydus jame regimuosius dievus, akivaizdžiai įsitikinti dievų egzistavimu³². Kitaip

³⁰ Apie Naktinės tarybos funkcijas ir vietą politiniame Magnesijos polio gyvenime žr. šiame fundamentaliame *Istatymams* ir kitiems vėlyviesiems etinės bei politinės tematikos Platono dialogams skirtame veikale: Bobonich 2004: 383–384, 391–395, 399–400, 407–408, ypač 391–395.

³¹ Apie tai, kad, pasak Platono, ateizmui paneigti pakanka vien nuorodos į regimuosius dievus – danguje spindinčias astralines dievybes – žr. Burkert 2004: 333.

³² Panoptinis gyventojų sekimas, siekiant išaiškinti netinkamą jų elgesį ar pažiūras, nebuvo tik Platono ir į jį panašių mąstytojų išmonė – tokio sekimo (ar teisinių jo prielaidų) užuomazgas regime realioje juridinėje senovės atėniečių praktikoje. Kadangi teisinėje Atėnų sistemoje nebuvo prokuratūros, kaip atskiros juridinės institucijos, bet kuris polio pilietis turėjo ne tik teisę, bet ir – tam tikromis aplin-

tariant, beddievams liepiama tapti panoptiniais regimųjų dievų panoramos stebėtojais. Visa ironijos esmė ta, kad įprastas panoptinis stebėtojas stebimojo atžvilgiu visada būna neginčijamoje ir absoliučioje galios pozicijoje, o šiuo konkrečiu atveju panoptiniais regimųjų dievų stebėtojais neretai verčiami tapti dievų neigimu kaltinami piliečiai, Naktinės tarybos sprendimu įkalinti specialioje perauklėjimo įstaigoje, esančioje netoli šios tarybos posėdžiavimo vietos ir pavadintoje „sveiko proto, sveikos nuovokos (įgijimo / atgavimo) vieta“, – sofronisteriju (gr. *sōphronistērion*, *Leges X*, 908a; plg. *sōphrōn* „sveikai mąstantis; nuosaikus“): šių sofronisterijo kalinių, per prievartą paverstų panoptiniais regimųjų dievų stebėtojais, subordinuotą poziciją ir net visišką beteisiškumą, be kita ko, rodo ir tai, kad, pasibaigus numatytam jų perauklėjimo laikui, beddieviškų pažiūrų neatsisakę (kitaip tariant, „sveikos nuovokos“ neįgiję ar neatgavę) šios įstaigos gyventojai pagal Magnesijos įstatymus yra baudžiami mirtimi (*Leges XII*, 957e–958a). Abu *Įstatymų* panoptikumai yra tiesiogiai susiję: iš pirmojo panoptikumo veikimo kylantis visuotinis gyventojų sekimas, sankcionuotas pagal Magnesijos įstatymus ir prižiūrimas Naktinės tarybos, leidžia identifikuoti beddievius kaip nelojalius polio piliečius, o šie vėliau – jau būdami įkalinti sofronisterijoje – yra paverčiami antrojo panoptikumo – regimųjų dievų stebėsenos – subjektais.

Nesvarbu, kaip vertintume kai kurias prieštaringas juose reiškiamas mintis, aptartieji Platono veikalai rodo, kad šis filosofas – tai ne tik išpūdingų panoramų tapytojas žodžiais, bet ir – netiesiogiai – pirmųjų panoptikumų projektuotojas drąsiose žodžiais tapomų fantastinių ir utopinių miestų vizijose.

kybėmis – pareigą tapti potencialiu prokuroru įvairiose kaltinimo bylose: piliečiai privalėjo visą laiką išlikti budrūs, nuolat stebėti vieni kitus, siekti užkardyti dar neįvykdytus nusikaltimus ir pranešti atsakingiems pareigūnams apie vykdomas ar jau įvykdytas neteisėtas veikas. Aktyvus ne tik privatus (savo ar svetimo), bet ir viešojo (valstybinio) intereso gynimas buvo kiekvieno atėniečio teisė ir pareiga: piliečiai galėjo teikti kaltinimus vieni kitiems ne tik privataus, bet ir valstybinio kaltinimo tvarka, siekdami apginti viešąjį interesą, ir tokie kaltinimai būdavo rimtai svarstomi teismuose. Be to, beveik visi piliečiai, atitinkantys bent minimalius veiksnio, ritualinės švaros, moralinės reputacijos, bendrojo išsilavinimo ir teisinės kompetencijos reikalavimus, galėjo eiti teisėjų pareigas teismuose, kurių gausiuose posėdžiuose jie dalyvaudavo nustatyta rotacine tvarka keisdami vieni kitus. Piliečiai galėjo kaltinti vieni kitus už valstybei padarytą ar daromą žalą dėl išdavystės, kenkimo, kyšininkavimo, lėšų išieškojimo, turto piktnaudojimo, visuomenei žalingų pažiūrų (antai beddievybės) skleidimo, siekio įvesti žalingas ar beprasmes naujoves (tarkime, naujus ar svetimus dievus, naujas madas ar meno stilius), jaunimo tvirkimo ar kitokio „gadinimo“, raginimo priimti netinkamus ar neteisėtus įstatymus (taip pat primesti tautos susirinkimui netinkamus ar nerelevantiškus darbotvarkės klausimus), net paprasčiausio dykinėjimo (*graphē argias*). Panoptinę viso viešojo elgesio kontrolę ir, sakytume, prokuratūros, kaip neformalaus kolektyvinio teisę prižiūrinčio subjekto, funkcionavimą Atėnuose užtikrino prievolė skūsti ne tik darantįjį neteisėtą veiką, bet ir kiekvieną, kuris, matydamas nusikaltimo darymą, jo neskundžia pirmasis.

Beje, valstybinio kaltinimo tvarka, esą siekiant apginti viešąjį interesą, Meleto (kartu su jį inspiravusiu Anitu ir Likonu) buvo apkaltintas ir Sokratas: Platonas *Sokrato apologijoje* mini, kad prieš Sokratą nukreiptame kaltinamajame Meleto rašte (*graphē*) buvo teigama, esą kaltinamasis „nusikalsta tiek gadindamas jaunuolius, tiek nepripažindamas dievų, kuriuos pripažįsta miestas, bet pripažindamas kitus naujus daimonus“ (*Apol.* 24b8–c1; vertimas mano, cituojamas pagal: Platonas 2009: 67).

Vietoj išvadų

Pateiktieji senosios graikų filosofijos pavyzdžiai, kaip ir anksčiau minėti faktai iš kalbos ir mitologijos sričių, neleidžia suabejoti tuo, kad graikų patirtyje ir kultūroje iš tiesų egzistavo tai, ką pavadintume – nors galbūt ir netiesiogiai – panoptikumo reiškiniu ar bent šio fenomeno provaizdžiu. Nors pats panoptikumo terminas, kaip ir eksplacitinė teorinė šio fenomeno tematizacija, tais tolimais laikais dar neegzistavo, vis dėlto, kaip patirties ir kultūros fenomenas (ar giminingų fenomenų visuoma), panoptikumas *de facto* reiškėsi ne tik koku nors miglotu ar rudimentiniu, o labai ryškiu bei artikuliuotu pavidalu, turėdamas visus svarbiausius jam būdingus bruožus, atributus ir aspektus.

Maža to – mūsų išnagrinėti pavyzdžiai leidžia daryti išvadą, kad graikiškasis panoptikumo fenomeno provaizdis, palyginti su vėlesne – bentamiškąja – panoptikumo idėja ir jos pagimdytu ar teoriškai artikuliuotu moderniuoju panoptikumu, kaip socialinio reiškiniu, variantu, buvo nepalyginti sodresnis, turėjo gerokai daugiau kultūrinių reikšmių, įdomesnių ir turtingesnių conceptualiųjų sąsajų su filosofiniu mąstymu ir pačiais įvairiausiai teoriniais bei praktiniais visuomenės gyvenimo kontekstais.

Gauta 2017 11 05
Priimta 2017 12 01

Literatūra

- Assmann, J. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beekes, R. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. By R. Beekes. With the assistance of L. van Beek. 2 Vls. Vol. 1. Leiden–Boston: Brill.
- Black, J.; George, A.; Postgate, N. (eds.). 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*. 2nd (corrected) printing. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Black, J.; Green, A. 2004. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. An Illustrated Dictionary. London: The British Museum Press.
- Bobonich, Ch. 2004. *Plato's Utopia Recast: His Later Ethics and Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Brinkman, J. A. et al. (eds.). 2004 [1989]. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 17: Š: Part 1. Second Printing. Chicago, Ill.: The Oriental Institute.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Transl. by P. Bing. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Burkert, W. 2004. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Transl. by J. Raffan. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ching, F. D. K.; Jarzombek, M.; Prakash, V. 2017. *A Global History of Architecture*. Third Edition. Hoboken, New Jersey: John Wiley @ Sons, Inc.
- Frymer-Kensky, T.; Mander, P. 2005. "Utu", in Jones, L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Religion*. Second edition. 15 Vls. Farmington Hills, MI: Thomson Gale, Vol. 14, p. 9494–9495.

- Furley, D. 2005. "Cosmology", in Algra, K.; Barnes, J.; Mansfeld, J.; Schofield, M. (eds.). *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 412–451.
- Herodotas. 1988. *Istorija*. Iš senosios graikų kalbos vertė J. Dumčius. Vilnius: Mintis.
- Hērakleitas. 1995. *Fragmentai*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir komentarus parašė M. Adomėnas. Vilnius: Aidai.
- Homeriniai himnai*. 2016. Iš senosios graikų k. vertė, paaiškinimus parašė, vardų ir bibliografinę rodyklę sudarė A. Kudulytė-Kairienė. Baigiamąjį straipsnį parašė N. Kardelis. Vilnius: Aidai.
- Irwin, T. 1995. *Plato's Ethics*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Klein, E. 1967. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Vol. 2: L–Z. Amsterdam–London–New York: Elsevier Publishing Company.
- Leick, G. 2002. *Mesopotamia: The Invention of the City*. London: Penguin Books.
- Liddell, H. G.; Scott, R.; Jones, Sir H. S. (eds.). 1996 [1940]. *A Greek–English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars. With revised Supplement. Ninth edition. Oxford: Clarendon Press.
- Mansfeld, J. 2005. "Theology", in Algra, K.; Barnes, J.; Mansfeld, J.; Schofield, M. (eds.). *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 452–478.
- Matthews, R. 2018. "Peoples and Complex Societies of Ancient Southwest Asia", in Scarre, Chris (ed.). *The Human Past: World Prehistory and the Development of Human Societies*. Fourth edition. London: Thames@Hudson Ltd, p. 432–471.
- Meyers, E. M. (ed.). 1997. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. 5 Vls. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Moravcsik, J. 2000. *Plato and Platonism: Plato's Conception of Appearance and Reality in Ontology, Epistemology, and Ethics, and its Modern Echoes*. Oxford–Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Onians, R. B. 2000. *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, R. 2007. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Platonas. 1995. *Timajas. Kritijas*. Iš graikų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė N. Kardelis. Vilnius: Aidai.
- Platonas. 2000. *Valstybė*. Antras pataisytas leidimas. Iš senosios graikų kalbos vertė J. Dumčius. Vilnius: Pradai.
- Platonas. 2009. *Sokrato apologija*. Iš graikų kalbos vertė ir vertėjo žodį parašė N. Kardelis. Komentarą parašė, planą, bibliografiją ir rodykles sudarė V. Ališauskas. Vilnius: Aidai.
- Price, S.; Kearns, E. (eds.). 2004. *The Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Prier, R. A. 1989. *Thauma Idesthai: The Phenomenology of Sight and Appearance in Archaic Greek*. Tallahassee: The Florida State University Press.
- Pritchard, J. B. (ed.). 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Third Edition with Supplement. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Puhvel, J. 2001. *Lyginamoji mitologija*. Iš anglų kalbos vertė L. Būgienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Rhys Bram, J. 2005. "Sun", in Jones, L. (ed. in chief). *Encyclopedia of Religion*. Second edition. 15 Vls. Farmington Hills, MI: Thomson Gale, Vol. 13, p. 8839.
- Roberts, J. (ed.). 2007. *The Oxford Dictionary of the Classical World*. Oxford: Oxford University Press.
- Seaford, R. 2004. *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slings, S. R. (ed.). 2003. [Plato. *Respublica*.] *Platonis Rempublicam recognovit brevique adnotatione critica instruxit S. R. Slings*. Oxonii: E typographeo Clarendoniano.

THE “PANORAMIC” AND “PANOPTIC” CHARACTER OF ANCIENT GREEK CULTURE: ON THE ORIGINS OF THE CONCEPT OF PANOPTICON IN CLASSICAL ANTIQUITY

Summary

The author of the article focuses on the origins of the idea of panopticon in Classical Antiquity. Though the point of departure is the concept of the panopticon as an architectural structure, for example, a panoptic prison or factory, as envisaged by Jeremy Bentham in the late 18th century, the author, seeking to trace the beginnings of this idea in the ancient Greek culture, treats the concept of the panopticon both in the broadest possible sense and in that sense which might be viewed as a direct anticipation of the modern (Benthamian) concept of panopticon.

First of all, in the first chapter of the article, starting with the analysis of the words “panoramic” and “panoptic”, the author draws attention to the fact that both these words, strictly speaking, are of a rather late coinage (though the adjective *panoptēs*, employed as an epithet of some gods and other mythological beings, is already attested in the corpus of Classical literature), yet each of them has two easily recognizable Greek roots: the meaning of the first one, namely, *pan-*, is “all”, and the meaning of the second one is “visual, optical”. After discussing some subtle semantic differences between the meanings of the words “panoramic” and “panoptic”, the author briefly presents a few examples of Greek mythological narratives illustrating the “panoptic” abilities of some divine beings.

In the second chapter of the article, the author discusses the varieties of “panoramic” and “panoptic” phenomena (as well as certain “panoramic” and “panoptic” aspects of some other phenomena) in Classical Greek philosophy, mainly focusing on the philosophical importance of vision and visibility in Greek experience and theoretical thinking, as well as on some specific “panoramic” and “panoptic” features inherent in the ancient Greek world-outlook and general mindset. By way of the examples drawn mainly from the works of Plato and Heraclitus, but also from such fields as mythology, geography, and architecture, the author presents an argument for the close affinity, interrelationship, and interdependence between the logocentric and optocentric traits in Greek experience, philosophical thought, and general mindset. The “panoptic” character of Classical Greek culture is analyzed not only in terms of the conceptual and experiential interrelationship between the optocentric and logocentric traits in Greek world-outlook, but also from the

point of view of the hypothetically reconstructed everyday experience of ancient Greeks. A few examples from the works of Plato and Heraclitus are presented in order to demonstrate the existence in the ancient Greek thought of those aspects of Greek “panoptic” phenomena that might be viewed as direct and rather exact anticipations (replete with all necessary judicial references and connotations) of the modern concept of panopticon as envisaged by Jeremy Bentham.

At the end of the article, the author draws a conclusion that, despite the absence in the ancient Greek language of the word “panopticon” as a precise technical term with contemporary meaning, various approximations to the contemporary concept of panopticon, including both vague intimations and very close anticipations of the modern concept, already existed in the culture and mental landscape of Classical Antiquity. It is also very important to observe that the ancient Greek correlates of the modern concept of panopticon were imbued with a much broader spectrum of philosophically significant meanings.

KEYWORDS: panopticon, panorama, ancient Greek culture, Classical Greek philosophy, Heraclitus, Plato, Jeremy Bentham, Michel Foucault.